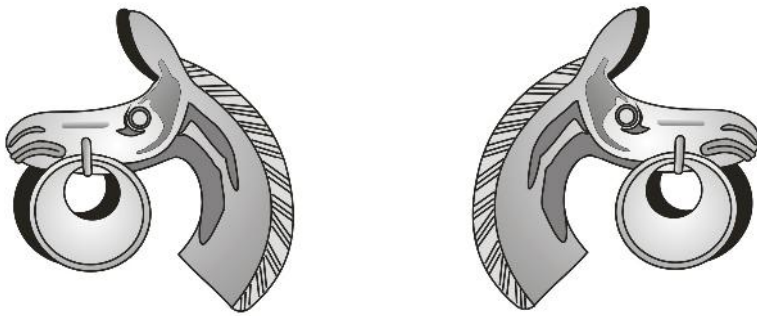

FALBYGDEN

årsbok

artiklar skrivna av
Lars Bägerfeldt / Blomqvist
(1987-2004)

Innehåll

FALBYGDEN, ÅRSBOK NR 41 1987	4
FYND OCH FÖRVÅNING. UTGRÄVNINGEN AV EN GÅNGGRIFT I GÖKHEM	4
<i>Vad är en gånggrift?</i>	4
<i>Varför byggde man gånggrifter?</i>	5
<i>Hur såg vardagen ut under gånggriftstid?</i>	5
<i>Gånggriften i Gökhem</i>	5
<i>Gånggriftsgrävningen i Näs sn</i>	14
<i>Fler utgrävningar?</i>	15
NYA RÖN OM GÅNGGRIFTERNA	16
<i>Hur byggdes gånggrifterna?</i>	16
<i>Ett längdmått</i>	16
<i>Vad har måttet för ursprung?</i>	17
<i>Hade man siffersystem under gånggriftstid?</i>	18
FALBYGDEN, ÅRSBOK NR 42 1988	19
OM KANONKULOR OCH SLAGET VID FALKÖPING 1389 ...	19
GÅNGGRIFTERNA PÅ FALBYGDEN	22
<i>De första bönderna</i>	22
<i>Förändringen c:a 3350 f.Kr.</i>	24
<i>Kontakt nät och social skiktning</i>	25
<i>Utformningen av gånggrifterna</i>	26
<i>Byggnationen av gånggrifter</i>	32
<i>Gravgåvor och ceremonier</i>	32
<i>Förändringen strax efter 3000 f.Kr.</i>	33
<i>Territorier?</i>	34
DATERINGARNA FRÅN GÅNGGRIFTEN I GÖKHEMS SOCKEN	39
<i>Datering och nya tolkningar</i>	39
<i>Ett olöst mysterium</i>	40
<i>Gravläggningarna vid gången</i>	42
NÅGOT OM GÖKHEMS SOCKEN UNDER MEDELTIDEN	43
<i>De skrivna handlingarna</i>	43
<i>Föremål och fornlämningar</i>	46
<i>Ortnamnen</i>	46
<i>Sammanfattning</i>	47
FALBYGDEN, ÅRSBOK NR 43 1989	48
DE FÖRSTA BÖNDERNA - TRATTBÄGARKULTUREN	48
<i>Den första tiden - Istid och "jägerstenålder"</i>	48
<i>Och så kom bönderna...</i>	48
<i>Skogsröjning och flintyxor</i>	50
<i>Kontakt nät och alliansområde</i>	52
<i>Hantverkarna</i>	52
<i>Föremål - för vem?</i>	54

<i>Var finns boplatserna?</i>	55
<i>Vad betyder "boplats" inom arkeologin?</i>	58
<i>Utvecklingen under tusen år</i>	58
<i>Kulturförändringen och sociala centra</i>	60
<i>En riksbildning under stenåldern?</i>	61
<i>Utflyttning av bönder?</i>	62
<i>Slutet</i>	63

VARFÖR BYGGDES ÖVER 200 GÅNGGRIFTER PÅ

FALBYGDEN?	64
<i>Megalitgravarna</i>	64
<i>Gånggrifterna</i>	64
<i>Interiör eller exteriör?</i>	67
<i>Om konstruktionens innebörd</i>	68
<i>Falbygdens gånggrifter</i>	70
<i>Gånggrifternas särart</i>	70
<i>Konstruktionens vittnesbörd</i>	71
<i>Särartens vittnesbörd</i>	74
<i>200 gånggrifter - varifrån?</i>	76
<i>När byggdes gånggrifterna?</i>	78
<i>Vad hände egentligen runt 3350-2950 f.Kr.?</i>	82
<i>Utvecklingen 3350-3300 f.Kr.</i>	85
<i>Den gropkeramiska kulturen</i>	86
<i>Åter till Falbygden</i>	86
<i>Från Jylland till Falbygden</i>	89
<i>Rolfsåkersmannen</i>	90
<i>Problemet runt inlandet</i>	90
<i>Vad var orsaken till förändringarna?</i>	90
<i>De totala solförmörkelsen</i>	91
<i>Den andra solförmörkelsen</i>	93
<i>Andra följdverkningar</i>	94
<i>Teorin i sammanfattning</i>	95

FALBYGDEN, ÅRSBOK NR 58 2004 98

GULDKANTADE HISTORIER RUNT ÅLLEBERGSKRAGEN ...	98
<i>Ett märkligt fynd på en säregen plats</i>	98
<i>Fakta och slutsatser</i>	99
<i>Skandinavisk djurornamentik</i>	100
<i>Tre flerringade guldhalskragar</i>	101
<i>Kortvarig guldström</i>	101
<i>Götar och goter</i>	103
<i>Få förunnat att äga guld</i>	104
<i>Goternas guldsatser</i>	104
<i>Folken som försvann</i>	105
<i>Kvarvarande minnen</i>	107

FALBYGDEN, årsbok nr 41 1987

FYND OCH FÖRVÅNING. UTGRÄVNINGEN AV EN GÅNGGRIFT I GÖKHEM

Lars Bägerfeldt

I augusti 1987 grävde projektet Sveriges Megalitgravar för andra gången en gånggrift på Falbygden. Den första grävdes i Näs sn hösten 1986, och den andra på Landbogården i Gökhem sn. Detta är ett led i vår forskning om såväl gånggrifter som bondestenålder i stort i västra Götaland. Var Gökhem ligger vet väl alla falbygdsbor, men vad är egentligen en gånggrift?

Vad är en gånggrift?

Många av de stora stenkammargravarna kallar vi megalitgravar. De har främst byggts längs norra och västra Europas kustområden under bondestenåldern (neolitikum). I södra Skandinavien varade bondestenåldern mellan 3950-1800 f.Kr. och den första typen av megalitgravar, dösarna, byggdes 3600-3350 f.Kr. Den andra typen, gånggrifterna, byggdes och användes 3350-2950 f.Kr. (på Falbygden 3300-2950 f.Kr.) Efter en 600-årig period med andra begravningssätt, började man använda hällkistor (2400-1800 f.Kr.). Dessa är inga megalitgravar trots sin storlek. Alla megalitgravar och andra typer av stenkammargravar i Europa var till för ett litet urval av befolkningen. Utifrån vad vi vet om spåren efter dessa folk, kan vi gissa oss till att de var ledare, både politiskt och religiöst, över stora förenade områden. Till och med på Falbygden, där gånggrifterna ligger som tätast i Europa, tror vi att det endast var ett urval av befolkningen, kanske bara var 20:e person, som gravlades.

Ungefär 2 personer per generation verkar ha gravlagts i gånggrifterna. Förmodligen byggdes de ursprungligen för 10-25 personer. När man hittar upp till 100 gravläggningar i en och samma gånggrift, beror det på att den använts som gravrum även under hällkisttid. Gånggrifterna på Falbygden (204 st säkra) skiljer sig på flera punkter från gånggrifterna i Skåne och på Öland och Västkusten (90 st säkra). Bland annat är kammaren, generellt sett, längre.

Varför byggde man gånggrifter?

Vi tror att gånggrifterna var en viktig social markering för ett högre skikt i samhället, vars kontaktnät sträckte sig från Sverige via de brittiska öarna och Frankrike ned till Spanien-Portugal. I Sverige tycks denna markering bara ha varit betydelsefull hos vissa folkgrupper längs de västra och södra kusterna. Ett kustboende kan också ha varit viktigt för ett övre skikt för att kunna ta del i kontaktnätet som främst gick sjöledes. Att Falbygden har så många gånggrifter kan ha berott på en invandring c:a 3300 f.Kr., och då snarast från Danmark. För detta talar flera intressanta analysresultat. Gånggrifterna kanske markerade såväl social rangordning som ledarskap för utövandet av en utbredd religion där stjärnorna tycks ha stått i fokus. Gången på gånggrifterna tycks peka mot speciella stjärnor och inte mot sol- eller månfaser.

Hur såg vardagen ut under gånggriftstid?

Detta är en av de svåraste frågorna vi bearbetar. Troligen bodde man i långhus av samma typ som har rekonstruerats i Ekehagens forntidsby i Åsarp, men om husen låg enskilt eller i större grupper vet vi inte. Troligen bar människorna textillkläder som var utsmyckade med vävda mönster i färg och för ett övre socialt skikt, även bärnstenspärlor. Födan hämtades främst från boskapen (kor, får och grisar). Man fiskade i sjöar och vattendrag och jagade vilda djur i skogen. Ätliga vegetabilier hämtades såväl från ägorna som från skogen. Kosten var sannolikt näringsrik och väl sammansatt.

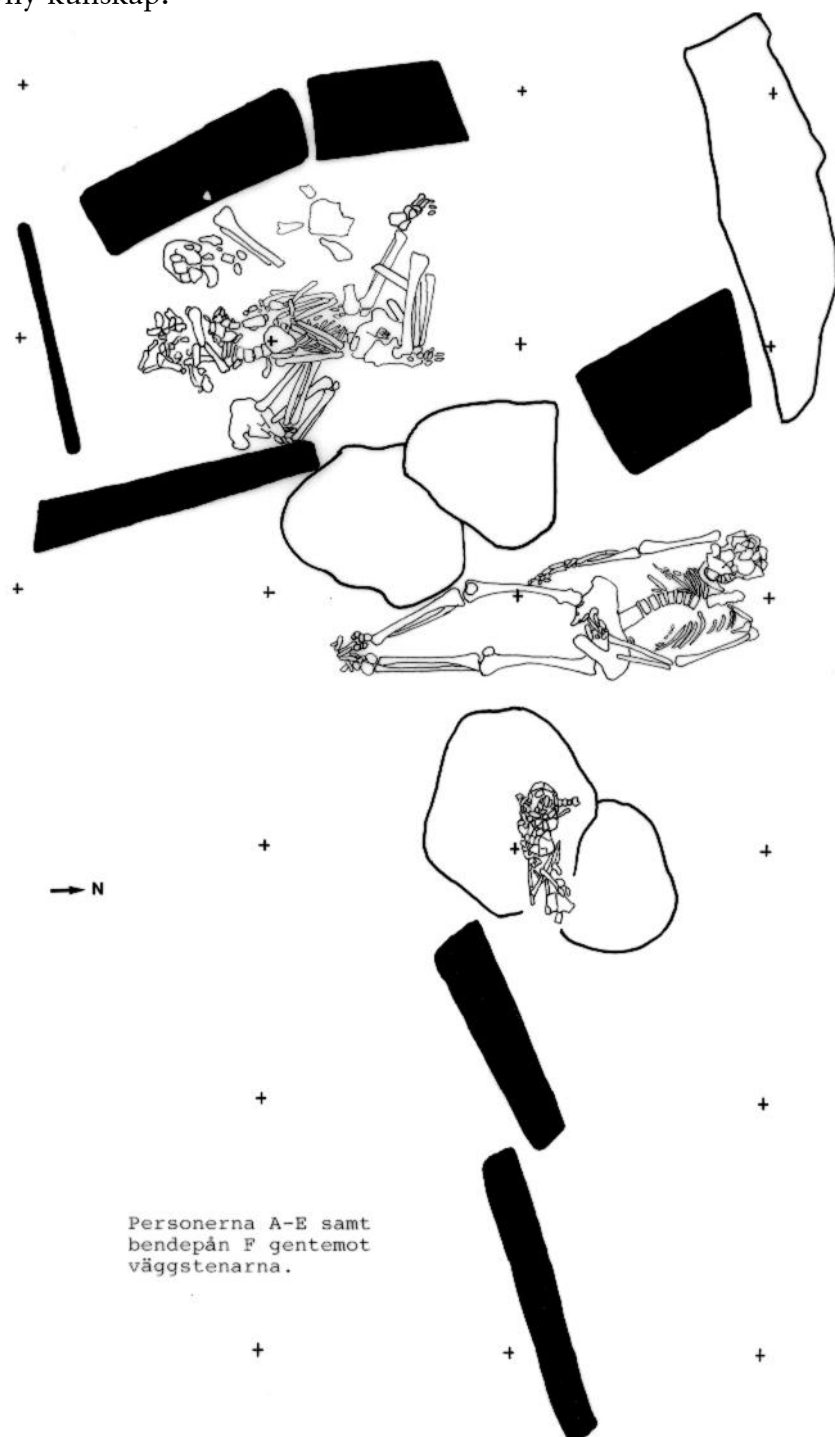
Sädesodlingen var mycket marginell under hela bondestenåldern och skörden användes troligen huvudsakligen för framställandet av en alkoholhaltig dryck liknande vårt öl. Framställandet av bröd och gröt var snarare ett undantag än regel. Möjligen hörde öldrycken hemma hos de mer välsituerade.

Gånggriften i Gökhem

När man står inför utgrävningen av en gånggrift, tror man att man vet ungefär vad man kommer att finna i gravanläggningen. I detta fall c:a 5-10 sittande skelett, 20-100 bärnstenspärlor och några flintspån i kammaren, samt från gångmyningen vackert dekorerad, samtida keramik.

Allt eftersom utgrävningen fortskrider förändras förväntningarna och efter bearbetning av fynden, exempelvis med C14-analys, visar det sig ofta att det färdiga resultatet blir något helt annat än vad man till en början hade tänkt sig.

Detta beror främst på att mycket få gånggrifter blivit totalutgrävda i modern tid på Falbygden, och att alla analyser inte kan ske i fält. Därtill måste man som arkeolog alltid vara beredd att ändra sina åsikter och framlägga eller anamma nya tolkningar. Vår uppfattning om forntiden måste alltid granskas och omprövas eftersom få saker kan bevisas. Därför är det exempelvis ofta nödvändigt att utställningar och litteratur om forntiden kan förändras och formas i takt med att vi får ny kunskap.

Planritning över gökhemsgånggriften. Svart markering avser resta stenar.

Vad hände då vid utgrävningen av gånggriften i Gökhem? påträffades det som vi hade förväntat? Svaret är: Nej! Nästan allt vi hittade var oväntat, undantaget själva gånggriftskonstruktionen.

Gånggriften i Gökhem är Falbygdens minsta. Den har en rektangulär kammare om c:a 2,8 x 1,2 m, och en gång om c:a 4,0 x 0,4 m. Runt om har det funnits en blockpackning upp till c:a halva kammarväggen. Över den låg en sekundär hög. Högar som når upp till taket eller mer, tycks undantagslöst vara sekundärt uppförda, och då främst från hällkisttid.

Sedan vi avlägsnat den sentida förhöjningen över gånggriften framträdde den ursprungliga gravanläggningen. Men här var det något som inte stämde. En krossad huvudskål syntes snart i utkanten av blockpackningen, och det dröjde inte länge förrän vi hade ett helt skelett framför oss på den forna markytan.

Mannen som låg tvärs över gången.

Det visade sig vara en man i 30-års åldern. Han hade lagts på rygg tvärs över gången på en plats där gångstenarna avlägsnats, alldeles intill utsidan av kammarens långsida. Den här mannen hade mycket att berätta! Han hade varit kraftigt byggd och c:a 181 cm lång. Av allt att döma hade han deltagit i någon strid något år eller mer före sin död. Ovanför höger ögonbryn hade han fått ett kraftigt hugg, troligen från en håleggad flintyx (från tiden 2950-2400 f.Kr.) eller ett håleggat järnredskap (efter 500 f.Kr.) tillfogat av en högerhänt person. Hugget hade gått igenom skallbenet och brutit loss en bit av detta. Skadan var läkt vid tiden för gravläggningen, men vad hade han råkat

ut för ett eller några år senare? Huvudet och de övre halskotorna låg inte där de skulle ligga. Vid gravläggningen har huvudet lagts på höger axel med hjässan uppåt och halsen nedåt. Hade han blivit halshuggen? Och i så fall varför? Svaren kommer vi nog aldrig att få veta. Genom C14-analys kommer vi i varje fall att kunna datera honom.

Komplettering och rättelse

Mannen som låg tvärs över gången har daterats till en tidig del av järnåldern. Alltså en lång tid efter det som förmodades vid utgrävningen.

Slut på komplettering

*Rekonstruktionsförslag av mannen som låg tvärs över gången.
(Teckning: Jonas Ljung)*

Ett stort frågetecken är också den bendepå som hittades i gångens mittparti. Ett urval ben från 2 individer har vid okänd tidpunkt lagts i en skinn- eller tygsäck eller också blivit insvepta som ett paket, och sedan lagts i gången. De två närstående väggställarna har välts över säcken, förmodligen för att skydda den. Vilka var dessa två personer?

Det enda vi vet är att den ena av dem var 30-35 år, c:a 166 cm lång. De få indikationer som fanns kvar antyder att det var en man. Den andra personen var ett c:a 6 år gammalt barn av okänt kön. Inga ben, så när som på några få kotor från barnet, låg i anatomisk ordning. Detta tyder på att förruttnelseprocessen inte fullbordats på barnet, varför i varje fall barnet borde ha upptagits ur sin första gravplats efter relativt kort tid. Varifrån kom de? Varför har de begravts på detta vis? var gravlades de först? Kanske lades de ursprungligen i kammaren, men varför har de i så fall grävts fram och flyttats? Inte heller i detta fall kommer vi någonsin att få veta svaret på våra frågor. Kanske kan en C14-datering ge oss lite mer kunskap.

Den koncentrerade ansamlingen av ben i gången.

I kammaren kom det fram en stor mängd ben, bortåt 20 kg. Efter mycket arbete och många analyser kunde vi fastslå att minst 9 vuxna, 2 barn och 1 foster, samt troligen 2 ungdomar (c:a 12-16 år) legat här, det vill säga iallges 14 personer.

Barnen var c:a 4-5 år och 6-7 år gamla. Troligen har de gravlagts i kammarens norra del. De vuxna och de förmodade ungdomarna tycks ha gravlagts i kammarens mellersta och södra del. Det verkar som om de vuxna personerna (minst 20 år) utgörs av 5 kvinnor och 4 män. Två av kvinnorna saknade anlag för visdomständer, vilket inte var ovanligt under denna tid. Omkring 15% av befolkningen saknade anlag för visdomständer under bondestenåldern. Två av männen har fått alla sina oxeltänder utdragna, så när som på en tand, och rothålen har i det närmaste vuxit igen. Sammanlagt visade bara två tänder angrepp

av karies (1,2%) och det var också vad man kunde förvänta sig med erfarenhet från tidigare jämförbara fynd. Hos 7 av de personer som låg i kammaren kunde vi beräkna kroppslängden. En man var c:a 163 cm lång, och tre kvinnor var c:a 158 cm, c:a 153 cm respektive c:a 146 cm långa. Ytterligare tre personer vars kön inte kan bestämmas var omkring 170 cm, c:a 158/153 cm och 168/163 cm långa. För de två sistnämnda måtten gäller de främre talen, 158 och 168 cm, om det var män och de andra talen, 153 och 163 cm, om det var kvinnor. Det är således en viss anatomisk skillnad mellan män och kvinnor i skelettet.

Kroppställningen kunde endast klarläggas hos fyra av de vuxna. Alla låg i liggande hocker (i fosterställning), vilket innebär att de låg på sidan med uppdragna ben och fötterna vid stjärten och med ena eller båda händerna intill ansiktet. Huvudena var vända mot söder. De var gravlagda i tre lager på varandra och med två personer i det mellersta lagret.

Överst låg en person (A) omkring 170 cm lång, vars kön och ålder är okända. Efter noggrant övervägande tror vi nu att det var denna person som bar det foster som påträffades. Att det är svårt att mera bestämt hävda detta beror på att större delen av den vuxnes ben hade skingrats. Det som kvarstod i läge var bäckenregionen och vänster underben. Vid bäckenet påträffades delar av fostrets huvudskål, vilket talar för att personen var en havande kvinna. Andra delar av fostrets ben hittades intill den kvinnas (B) bäcken som låg direkt under A, varför vi först trodde att det var B som var havande. Efter att ha vägt olika alternativen mot varandra har vi funnit att fostret hörde till A och att A således har varit en kvinna.

I det mellersta lagret låg två personer; en c:a 153 cm lång kvinna (B) som var 20-25 år gammal, och en c:a 163 cm lång man (C) som var äldre än 50 år. De låg vända emot varandra. Hon hade sina ben över hans, och hans högra hand låg över hennes kropp genom att den förts samman med hennes sammanknäppta händer strax nedanför hennes haka. Hon saknade anlag för visdomständer, och han var en av de två männen som hade kvar sina oxeltänder. Av allt att döma blev de gravlagda samtidigt. Men varför ligger de så tätt tillsammans? Vilka band förde dem tillsammans även i gravrummet? Varför har de till synes dött samtidigt? Var de krigiska oroligheter som ändade deras liv, eller var det en smittsam sjukdom som släkte livets låga? Innebär den stora ålderskillnaden att hon var hans andra hustru eller var hon kanske hans dotter? Återigen saknar vi kunskap för att besvara frågorna.

I det understa lagret låg en c:a 146 cm lång kvinna (D), vars ålder vi inte känner till. Hon bör ha varit minst 20 år gammal, eftersom hon hade fullt utväxta visdomständer.

Paret med en man och en kvinna i kammaren, vilka både låg vända mot varandra och sammanflätade.

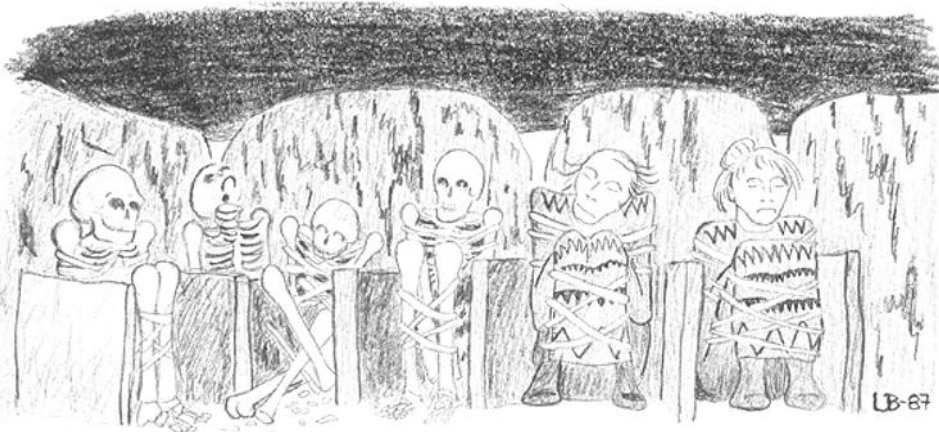
Dessa fyra personer intog en kroppsställning som bara är känd från en enda tidsperiod efter jägarstenåldern (det vill säga efter 3950 f.Kr.), nämligen från den period som följer efter gånggriftstid – stridsyxekulturen. Den inföll c:a 2950-2400 f.Kr. Begravningsättet är dokumenterat i bl.a. Sverige och Norge och har förmodligen införts av det invandrande "stridsyxefolket". Under denna tid har alla som grävts fram gravlagts i liggande hocker. Alla dessa personer tillhör dock förmodligen endast ett övre socialt skikt i samhället. Ett intressant

faktum är att alla i Sverige och Norge har ansiktet vänt åt öster. Här föreligger alltså en stor och viktig skillnad jämfört med de aktuella personerna i vår gånggrift. Tre av de fyra i liggande hocker i kammaren, alla kvinnor, har ansiktet vänt åt väster, inte öster. Endast mannen har ansiktet vänt åt öster. Vad kan detta bero på? Är de verkligen gravlagda under stridsyxekulturens tid, och är det i så fall endast mannen som strikt fått följa de bestämda gravläggningsreglerna? Härstammar kanske kvinnorna från Falbygdens gånggriftsfolk och därmed den västerländska megalitkulturen, och därför inte fått den "riktiga" kroppsställningen vid gravläggningen? Eller har de kanske till och med gravlagts redan under gånggriftstid (före 3300 f.Kr.) och påverkats av folk från t.ex. stridsyxekulturens ursprungsområde? Eller är det så att många olika gravläggningstraditioner fanns i samhället för såväl ett övre som ett undre socialt skikt, och att denna kroppsställning mycket sällan under gånggriftstid kombinerades med just gravläggning i gånggrifter ?

Rekonstruktionsförslag av paret som låg vända mot varandra. Kvinnan hade dock sina ben över hans ben. Dräkt och frisyrer etc är fria gissningar. (Teckning: Jonas Ljung)

Alternativen tycks vara många, men ser man till det övriga ben- och fyndmaterialet i graven verkar dock en tolkning att de gravlagts under stridsyxekulturens tid som trolig. Det beror på att av de sammanlagt 14 gravlagda personerna var det bara 4 vuxna samt fostret som låg mer eller mindre intakt på ursprunglig plats. Benen från de övriga 9 personerna var kraftigt omkringrörda. Inte ens två skelettdelar låg tillsammans i ursprungligt läge. Eftersom person D låg direkt på kammarens botten, där också de flesta lösa benen låg, är det troligt att de övriga 9 personerna gravlagts före person D, kanske långt före, och att de troligen genomgått fullständig skelettering. Benen från dem har troligen skyfflats åt sidan för att bereda plats för personerna A-D. Kanske plundrades också kammaren på all bärnsten vid detta förmodade ingrepp. Det är fullt möjligt att det var för dessa 9 personer som gånggriften byggdes och att dessa gravsattes i sittande kroppsställning längs kammareväggen med små skiljeväggar emellan.

Rekonstruktionsförslag hur det kan ha sett ut inne i en gånggriftskammare. Förmodligen påminde personerna ännu mer om mumier och var inpackade i skinn eller textil även långt efter insättningen i kammaren. (Teckning: förf.)

Sammanlagt påträffades endast 5 mycket små fragment av bärnsten, 3 hörntänder (möjligen av hund/varg), 1 flintspån, 1 flintskrapa och 2 genomborrade skifferstycken i eller intill kammaren. Inget av föremålen underlättar dateringen av de gravlagda personerna, dels på grund av föremålens art, dels på grund av att inget av föremålen med säkerhet kan knytas till någon av de gravlagda. Denna magra fyndmängd överraskade oss. Om gravläggningarna även skulle vara från stridsyxekulturens tid, varför saknas då de traditionella gravgåvorna som flintyxor och flintmejslar, keramik och de mästerligt utformade stridsyxorna? C14-dateringar kommer att ge ett viktigt underlag för vidare tolkningar.

Komplettering och rättelse

Dateringen med C14 visade att paret som låg sammanflätade tillhör tiden kring äldsta bronsåldern. Den kvinna som låg underst av de fyra individerna var dock betydligt äldre och kan dateras till en tid flera hundra år innan gånggriften byggdes. Denna säregna datering har stärkts genom att ytterligare ett prov har skickats in vilket gett ungefär samma ålder. Den underkäke som är med på bilderna av den personen som låg underst har påvisats tillhöra någon annan individ, vilket innebär att det inte fanns några spår efter kraniet.

Slut på komplettering

Gånggriftsgravningen i Näs sn

Totalutgravningen av en gånggrift i Kvättak i Näs sn under hösten 1986 gav mer förväntade resultat. Även om graven var kraftigt skadad, var det mesta av kammarens innehåll bevarat. De totalt 16,5 kg ben som hittades visade sig vara rester från minst 12 personer, därav flera barn. Troligen var det dock fråga om c:a 15 personer. Här kunde också flertal sektionsavdelande skiljeväggar påvisas. I sektionerna längs kammarens båda långsidor har de gravsatta suttit, en i varje "bås", med ryggen mot väggen.

Fynden utgjordes av 52 bärnstenspärlor, 4 flintspån, 2 genomborrade hörntänder från hund (?), 2 vackra skafttungepilar av flinta och slutligen en märklig liten rund skifferplatta som var genomborrad. Detta skifferföremål var i det närmaste identiskt med det som hittades i gånggriften i Gökhem. Bärnsten fanns i alla de rekonstruerade sektionerna. Några få personer hade fått med sig upp till nio stycken! Genom en kemisk analys med KSCN (kaliumtiocyanat) kunde klara förhöjningar konstateras av järnhalten i jorden i kammaren. Detta visar att personerna gravsattes med "hull och hår" och inte skeletterats innan, det vill säga kropparnas mjukdelar har inte tagits bort före gravläggningen. En intressant teori som kommer att framläggas i min doktorsavhandling kunde bekräftas med denna utgravning. Kammar-
ren var 6,25 x 1,56 m och båda talen är märkligt nog jämt delbara med 3,91 dm. Kammar-
öppningens mittpunkt vid kammarens östra långsida låg exakt 7 sådana längder från den norra kortsidan av kammaren och 9 längder från den södra kortsidan. Det är intressant och överraskande att samtliga gånggrifter i Sverige byggts med hjälp av en längdenhet runt 4 dm. Kring Näs finns flera gånggrifter med just ett utnyttjat längdmått på 3,91 dm. På grund av väggstenarnas avlägsnande från ursprungligt läge på gånggriften i Gökhem, speciellt väggstenarna på kortsidan, kunde inte teorin prövas här, men det är sannolikt att kammaren varit 12 x 3 längdenheter och gången 10 x 1-1,5 (se separat artikel!).

Gånggriften i Gökhem efter undersökningen, där en kammarsten och några väggstenar i gången har ersatt väggstenar som saknades.

Fler utgrävningar?

Vilket är bäst för forskningen, ett förväntat fyndmaterial eller ett icke förväntat? Eftersom vi är intresserade av att studera varje enskild del av bondestenåldern är vi beroende av allt som kan och hinner utgrävas och utforskas. Såväl representativa gravfynd liksom de som utgör undantag hjälper oss att klarlägga samhällets struktur och innehåll. För att avgöra vad som är representativt och vad som är undantag på Falbygden krävs ytterligare utgrävningar av såväl gånggrifter som hällkistor. Inom vårt projekt, som numera inriktar sig på hela bondestenåldern och då främst i västra Götaland, kommer vi att koncentrera oss på det viktigaste området under hela denna tidsperiod, nämligen Falbygden. Projektet har för närvarande en mycket liten budget och hoppas därför på en förbättrad ekonomi via fonder, sponsorer och enskilda bidragsgivare för att påskynda och möjliggöra totalutgrävningar av såväl stenåldersgravar som boplatser och kulturplatser. Då kommer vi också att få veta mer om stenåldersmänniskans förutsättningar och liv, och över huvud taget om de hemligheter Falbygdens mäktiga forntid ruvar på.

* * * * *

NYA RÖN OM GÅNGGRIFTERNA

Lars Bägerfeldt

I Sverige finns 294 säkra gånggrifter kvar. Av dessa ligger 204 st i Västergötland (varav 203 st på Falbygden) och de skiljer sig på flera punkter från de andra som ligger i Bohuslän, Halland, Skåne och på Öland. De skiljer sig i konstruktionen genom att de generellt sett är större och att de ibland har egenskaper som i stort sett saknas på gånggrifterna från andra delar av Skandinavien. Exempelvis har många gånggrifter på Falbygden gångtapp, vilket innebär att gången inte är sammanlänkad med kammaren på kammarväggstenarnas utsida utan att gången går in en eller ett par dm i kammaren. Det är denna inskjutande del av gången som kallas gångtapp. Landskapsläget är också annorlunda. I övriga Sverige ligger gånggrifterna i kustzonen och aldrig uppe på ett krön eller en höjd, det vill säga de ligger alltid neddragna en aning från den högsta punkten i landskapet. På Falbygden kan de ligga i stort sett var som helst i terrängen utom på plåtåbergen. Det finns emellertid också mycket som är gemensamt för samtliga gånggrifter i landet.

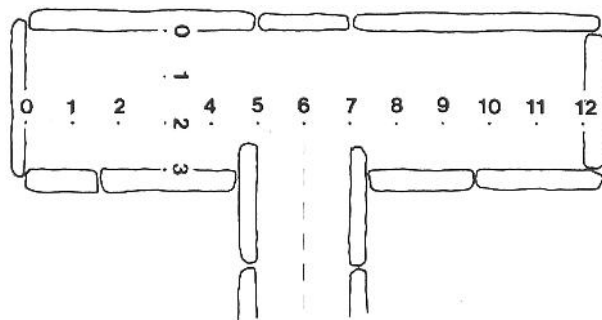
Hur byggdes gånggrifterna?

Att bygga en gånggrift innebar många olika arbetsuppgifter. Plats för byggnationen och lämpliga stenblock skulle utses. Ibland måste blocken sprängas loss från närliggande berg för att sedan bearbetas till önskad form. Slutligen skulle de transporteras till byggnadsplatsen och resas. Bearbetningen var många gånger nödvändig, inte minst vad gäller takblocken. Det är förvånansvärt många takblock på Falbygdens gånggrifter som har en naturlig och brokig yta på ovansidan, men en i det närmaste jämn och slät undersida. Denna jämnhet har inte uppkommit genom sprängning med eld och vatten, utan genom prickhuggning, det vill säga genom hamrandet med andra stenar på takets insida. Även väggstenarna har ibland bearbetats på detta sätt. Transporten har sannolikt skett med hjälp av boskap. En beräkning har visat att den största gånggriften på Falbygden kan ha blivit byggd på så kort tid som en månad av 10 personer och 10 oxar. Var man fler gick det ännu fortare.

Ett längdmått

De enskilda väggstenarna restes inte mer eller mindre slumpvis för att till slut bilda en rektangulär eller oval kammare. En analys av samtliga gånggrifter i landet har visat att byggmästarna använde sig av ett

längdmått när de byggde gånggrifterna. Längdmåttet var omkring 4 dm, och det kunde variera några cm mellan olika gånggrifter. På Falbygden varierar måttet mellan 3,60-4,29 dm med ett genomsnitt på 3,93 dm. Byggmästarna hade förmodligen ett långt snöre eller en mätkäpp med längdenheterna markerade med knutar eller skårar. Innan stenarna restes mätte man upp kammarens golvyta. Således spelade det ingen större roll hur pass tjocka väggstenarna var, det var insidans mått på kammaren som var viktiga. Därefter mätte man sig fram till var på kammarens östra långsida som gången skulle utgå. Det behövde inte vara exakt på mitten, men det skulle vara ett helt antal längdmått från de båda gavlarna till kammaröppningens mittpunkt. Gången byggdes vanligen exakt vinkelrätt ut från kammaren. Även här var det nödvändigt att mäta sig fram till den eftersträlvade precisionen. Gångens längd och bredd mättes också upp med hjälp av längdenheten. Efter uppmätningen var det viktigt att se till att väggstenarna ställdes exakt där mätningarna visade att de skulle stå.

Planritning över gånggrift som är 12 x 3 längdenheter.

Vad har måttet för ursprung?

I Västeuropa diskuteras ett längdmått på $0,8291 \pm 0,002$ meter som kanske har använts under såväl stenålder, bronsålder som järnålder i Västeuropa. Vi vet att detta längdmått användes in på 1800-talet i NV Indien, på Pyreneiska halvön och i österrikiska Tyrolen. Längdmåttet för gånggrifterna kan dock inte kopplas till detta längdmått, varken i Västeuropa eller i Skandinavien. Avståndet mellan armbåge och klykan tumme-pekfinger har använts som längdmått in i modern tid, och då kallad aln. Ett varv med t.ex. ett snöre ger 1 aln. Ett halvt sådant varv kan mycket väl ha gett upphov till längdmåttet som gånggriftsbyggarna i Sverige använde sig av.

Hade man siffersystem under gånggriftstid?

Ett intressant faktum är att gånggrifterna mycket sällan har ett jämnt antal takblock. På Falbygden tycks alla ha haft ett udda antal. Denna strävan går även igen på kamrarnas längdmåttstal. Drygt 65% har ett jämnt antal längdmått. Bredden däremot varierar mellan 3-7 längdmått och påverkades inte av denna dragning till vissa tal. Valet av antalet längdmåttsenheter vid uppmätningen av kamrarnas längd var inget slumpmässigt verk, utan ett målmedvetet val. Vissa jämna tal är nämligen betydligt vanligare än andra. De synes vara uppenbart att byggmästarna använt sig av ett siffersystem där de mest utnyttjade antalen står i relation till varandra. Hos Falbygdens gånggrifter är antalen 4, 8 och 12 eller tal som är delbara med dessa, betydligt vanligare, vad gäller kammarens längd, än vad som är förväntat. Även talet 6, eller tal som är delbara med 6, är vanligare än förväntat. Ett förslag på utnyttjat talsystem är att låta 12 utgöra bas (vi har numera 10), varvid 4 och 8 erhålls vid en tredelning, och talet 6 vid en halvering. Denna teori kan dock inte förklara varför en del kamrar inte följer detta siffersystem. Möjligen har deras siffersystem varit mer invecklat än vad vi kan föreställa oss. Även om vi accepterar teorin om ett siffersystem under gånggriftstid, har vi svårt att förstå dess ursprung och om, och i så fall hur, det använts i samhället i övrigt.

De väl bearbetade stenarna, bruket av längdmått och exakt rätvinklade gångar gentemot kamrarna visar att byggmästarna hade mer kunskap än vad vi tidigare har trott. Andra fenomen som t.ex. gångarnas exakta orientering vill jag återkomma till senare. Dessa ingenjörers verk kommer att sysselsätta oss länge än.

* * * * *

FALBYGDEN, årsbok nr 42 1988

OM KANONKULOR OCH SLAGET VID FALKÖPING 1389

Lars Blomqvist & Åsa Blomqvist

Vid vår genomgång av det förhistoriska materialet i Falköpings Museums magasin, fann vi 423 st nästan runda stenar, 7-10 cm stora, med tydliga slagmärken. När de har förts till museets samlingar har nästan samtliga katalogiserats som "knackstenar". Dessa anses ha använts vid tillverkning av redskap i flinta eller annan bergart under stenåldern. Genomgången visade att de inte på några villkor kan ha använts vid flintslagning och inte heller vid bearbetning av annan sten. Stenarnas storlek och form är istället en följd av slagmärkena, det vill säga det är stenarna som är produkterna. Genom systematisk tillslagning har de 423 stenarna fått nästan samma storlek och form.

Om de nu inte tillhör stenåldern, till vilken tid ska de då föras? Det kan knappast råda något tvivel om att de i själva verket är kanonkulor.

"Knackstenar" som tidigare ansågs härstamma från stenåldern, men som sannolikt är betydligt yngre och då snarast från medeltiden eller från en tidig del av järnåldern.

Rättelse

Denna slutsats är sannolikt felaktig, i varje fall enligt somliga, eftersom dessa förmål snarare är knackstenar vid tidig järnframställning omkring 500 f.Kr och några sekler framåt och kanske även tidigare. Det stämmer både med stenarnas typ och egenskaper samt deras generella utbredning. Men fortfarande är inte gåtan löst varför de nästan bara finns på Falbygden och inte på andra platser i västra Sverige.

Slut på rättelse

De äldsta kända kanonerna i Sverige tillhör tidigt 1300-tal. De användes då både för att skjuta iväg ett större antal pilar åt gången eller en kanonkula. Eftersom järnet var dyrbart, tillverkade man rundade stenklot. De gjöts sedan in i en blymantel för att få bort de ojämnheter som stenkloten hade. Dyliga kanonkulor förekom ända in i början av 1600-talet, då de slutligen helt ersattes av kanonkulor av järn.

Man kan fundera över varför dessa 423 kanonkulor påträffats på Falbygden. Ytterligare en kanonkula i sten finns på stenåldersavdelningens lösfyndsmagasin på Statens Historiska Museum i Stockholm, vilken påträffats på Falbygden.

Två orsaker till förekomsten på Falbygden ligger närmast till hands. Den ena är att de ingått i vapendepåer som av olika orsaker lämnats kvar och i sen tid återfunnits på berörda platser. Den andra är att de kvarlämnats efter något slag under tiden c:a 1300-1600. Det enda kända slag som skulle kunnat ge en sådan mängd kanonkulor är slaget vid Falköping den 24 februari 1389. Hade det förekommit något annat större slag under den berörda tiden, borde det varit känt från skriftliga källor.

De flesta kanonkulorna kommer från två olika platser i trakterna av Gudhems socken. Den ena platsen är Forentorp i Gudhems socken med 137 kanonkulor, och den andra är Jättene i Gudhems och Friggeråkers socknar med 138 kanonkulor, vilket gör 275 st eller 65% av det totala antalet. Detta kan knappast komma från något slag på platsen.

Därtill kommer ett antal mindre koncentrationer. Gårdarna norr om Karleby kyrka (24 st), Skattegården i Vilske-Kleva (10 st varav ett förarbete), Dotorp i Friggeråker/Falköping (8 st), Påverås i Marka (5 st) och Vartofta i Slöta (5 st). Koncentrationer på 2-4 kanonkulor finns på 12 platser och därtill har 27 platser ensamliggande kanonkulor. Till dessa kommer slutligen 10 st ensamliggande kanonkulor runt om gamla Falköpings stad. Här finns också en koncentration på 2 kanonkulor.

Kanonkulorna är således utbredda över hela Falbygden, men de flesta ligger i Gudhem, Friggeråker, Falköping och Karleby. Det visat att de flesta inte kan ha lämnats kvar på platsen för något större slag. Istället kan man tänka sig en annan förklaring på utbredningen.

Om kanonkulorna inte användes vid slaget vid Falköping 1389, borde satliga komma från senare vapendepåer. Denna tanke stöds inte av utbredningen. Detta gör det sannolikt att kanoner användes i slaget vid Falköping och att ett visst antal av de 424 kanonkulorna borde komma härifrån. Eftersom kanonkulorna hade en blymantel, kan det ha varit fler än enbart de som ägde kanonerna som varit intresserade av dem. Detta gör att de flesta kanonkulorna borde ha uppsamlats strax efter slaget, och förts främst till Forentorp och Jättene. Om kanonkulorna förts till dessa två platser för att ingå i vapendepåer eller för storskalig återvinning av blyet till andra ändamål är svårt att säga. De mindre koncentrationerna och de ensamliggande kanonkulorna torde visa att en återvinning av blyet skett på denna plats. Eftersom en av kanonkulorna vid Skattegården i Vilske-Kleva är ett förarbete som aldrig kan ha gjutits in i en blymantel är det fullt möjligt att ytterligare några kanonkolor bara blev halvfabrikat som väntat på att bli ingjutna.

Med tanke på platsen för slaget år 1389, som fortfarande inte är exakt lokaliserad, kan det vara av intresse att endast 5 kanonkolor ligger i trakterna av Falekvarna i Åsle socken, i vilken socken slaget enligt somliga stod. Som nämnts ovan ligger de flesta och de största av koncentrationerna mellan Karleby och Gudhem. Detta skulle snarare visa att slaget stått väster om Åsle mosse och då i Karleby eller vid Falköping. Även när man tar hänsyn till teorin om en blyåtervinning kommer man till samma resultat.

Denna placering av slaget är också vad Bo V:son Lundqvist (1967, s.137-149) kommit fram till. Han fann det för troligt att konung Albrekts härstyrka, som kom tågande norr ifrån, gick öster om Åsle mosse, och när de siktade drottning Margaretas härstyrka på andra sidan mossen, störtade de över mossen och där stod slaget.

Litteratur

Bo V:son Lundqvist. 1967. Falköping genom tiderna (1967, Falköping; andra reviderade upplagan)

* * * * *

GÅNGGRIFTERNA PÅ FALBYGDEN

Lars Blomqvist

Det är onekligen många som har tjusats och förundrats över de stora och monumentala megalitgravarna, dösar och gånggrifter. Inte nog med det, utan det stora antalet på Falbygden är minst sagt överväldigande. Ett sådant intressant ämne kunde ha förväntats vara skärskådat och genomanalyserat för länge sedan, men det är det inte. Även om arkeologi som ämne är över 100 år, har inte antalet forskare räckt till. Det finns fortfarande många intressanta ämnen som väntar på att bli bearbetade.

Sedan 1983 har min forskning främst varit inriktad på megalitgravarna och nu fem år senare kommer slutrapporten i form av min doktorsavhandling. Då denna till språk och uppläggning tyvärr inte är direkt tilldragande för gemene man, syftar denna artikel till att presentera de mer intressanta resultaten på ett mindre formellt sätt.

De första bönderna

För att ta det från början. Någon gång runt 3950 f.Kr. inträffade en av de största förändringarna i Skandinavien sedan inlandsisen smälte bort 5000-8000 år tidigare. Människorna som levde här ägnade plötsligt mindre tid till jakt, fiske och insamling av ätliga växtdelar från den växande floran, för att istället ägna sig åt boskapsskötsel och odling. Därmed omvandlades många skogar till betesmarker, och sannolikt ändrades även det sociala livet kraftigt.

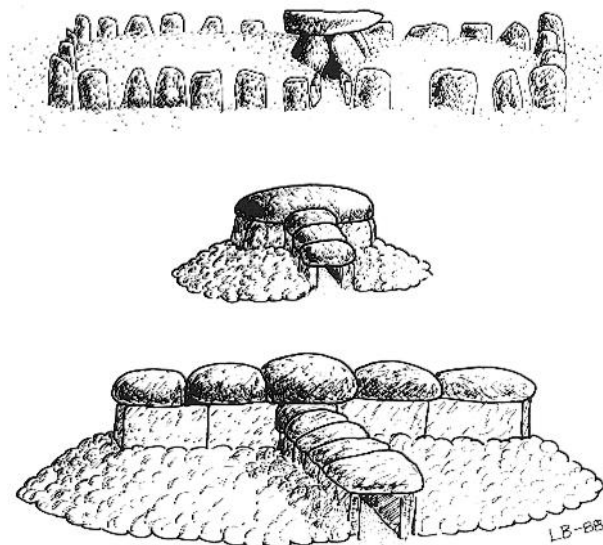
När vi diskuterar de forntida människornas liv och leverne, finns en mycket viktig regel som alltför ofta glöms bort. Vi får inte underskatta dem och inte heller deras förmåga att lösa problem och lära sig nya saker. Dessa människor, liksom befolkningen i Göteborg på 1700-talet, ansåg säkerligen inte att de hade det primitivt utan att de hade inrättat ett väl fungerande system för det mesta i tillvaron, och som fungerade tillfredsställande för i varje fall de flesta i samhället. Fysiskt och psykiskt har människan varit likadan sedan istiden, medan det sociala och religiösa livet har varierat. Vill vi förstå våra förfäder under gånggriftstid för ungefär 170 generationer sedan, bör vi tänka på detta.

De första bönderna nere i SO Europa gravlade en del av befolkningen under golvet i små hus. Denna tradition kom att sprida sig tillsammans med bl.a. nyheter som boskapsskötsel och efter en tid användes husen enbart för gravläggningar. Utseendet kom därmed att förändras och man byggde i mer hållbara material som sten, torv och jord. När

denna tradition nådde Sverige c:a 3600 f.Kr. , och då främst Västkusten och Skåne, byggde man små gravkammare - dösar - för en eller högst ett par personer. Även om själva gravkammaren bara var c:a 1-3 m² så var det vanligt att hela anläggningen var större. Det monumentala i dessa gravar ligger ofta främst i de runda eller rektangulärt formade stenraderna - kantkedja - runt kammaren. Den största rektangulära kantkedjan i Danmark är c:a 168 meter lång. Vad området mellan kammare och kantkedja använts till vet vi inte. Ett förslag är att det använts till viktiga ceremonier tillägnade t.ex. den döde.

Redan under tiden för gravläggningar i hus var det bara ett litet urval av befolkningen som fick denna specifika form av gravläggning, och denna sed kom att bestå. Vilka de var vet vi inte, men en del tror att de haft en ledande roll i samhället, och då kanske politiskt eller religiöst eller både och.

Dessa små gravrum kom att ändras till formen. Det slutna gravrummet fick en öppning för att strax senare eller samtidigt få en kort gång, det vill säga två parallellt ställda stenar som bildar en gång in mot kammaren. Gången var dock inte ämnad som ingång, utan var en symbolisk konstruktion. Detta blir den automatiska slutsatsen eftersom gången hos dösarna och även en del gånggrifter är så smal och låg att det inte ens går att åla sig igenom dem. Innebörden i denna symbolik har ännu inte utretts.

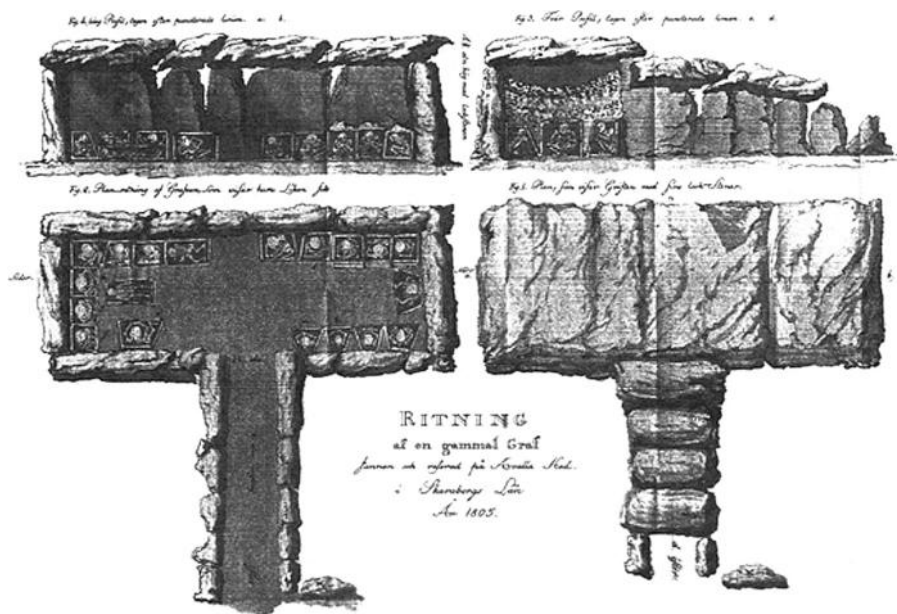

Principskisser över den formmässiga förändringen av megalitgravar i Sverige. (Teckning: förf.)

- 1.) Överst en dös med gång och rektangulär kantkedja. En av de mycket förstörda megalitgravarna på Falbygden är troligen en sådan.
- 2.) I mitten återges principen för de första gånggrifterna.
- 3.) Underst den utvecklade gånggriften på Falbygden.

Förändringen c:a 3350 f.Kr.

C:a 3350 f.Kr. skedde en så pass omfattande förändring i föremålsvärlden i hela södra Skandinavien att vi enligt det arkeologiska tids-schemat går in i en ny tidsålder. De gamla traditionerna fanns många gånger kvar, men de hade ändrats till stora delar. En av förändringarna var att dösa ersattes av gånggrifter. Förändringen innebar i korthet att kammaren och gången blev betydligt större och längre, och att kantkedjan i det närmaste försvann. Orsaken till denna genomgripande förändring kan vi ännu inte förklara.

Ritningar utförda av Anders Lindgren år 1805 efter utgrävningen av ett par gånggrifter på Axvalla hed. Senare forskare har visat att dessa teckningar äger stor trovärdighet.

Denna förändring var också rumslig. I Danmark byggdes ett mycket stort antal dösar, bortåt 7000 eller mer, men "bara" c:a 700 gånggrifter. På Västkusten och i Skåne byggdes c:a 100 dösar, och i övriga Sverige endast några få, varav 3 stycken faktiskt på Falbygden. Därefter byggdes c:a 100 gånggrifter på Västkusten och i Skåne, och otroligt nog över 200 (minst 203 stycken) på Falbygden. Granskar vi utbredningen i detalj förefaller minskningen ha skett på ett regelbundet sätt från stark till svag minskning i ett stråk från södra Jylland via Fyn till Själland i Danmark. Ökningen kommer sedan främst i Sverige och då allra helst på Falbygden. Denna beräkning utgår inte från det direkta antalet megalitgravar av olika slag, eftersom de representerar olika antal gravläggningar, utan beräkningen vill visa om själva gravläggningarna ökar eller minskar i antal. För att förklara denna stora förändring har jag framlagt en hypotes vilken vill göra gällande att det skett en kraftig utvandring från Danmark till Sverige. Vi ska dock

hålla i minnet att en hypotes bara är ett förslag på verkligheten och att det går att formulera många hypoteser i detta fall. Det kan dock vara av intresse att diskutera vidare utifrån denna hypotes.

Kontaktnät och social skiktning

Redan från bondestenålderns början c:a 4000 f.Kr. kan vi se att folkgrupper från olika delar av södra Skandinavien upprätthållit ett stort kontaktnät som omfattat Danmark, Götaland och sydligaste Norge. Genom regelbundna kontakter spreds nya traditioner och varor som t.ex. flintyxor. Vi kan nog förvänta oss att ett mindre antal personer mer eller mindre kontrollerade kontaktnätet. Dessa personer borde då lämpligast ha varit stationerade runt Själland i Danmark. Därmed fanns möjligheten att man någorlunda väl kände till de olika områdena. Så om nu hypotesen om en folkvandring från Danmark till främst Falbygden är riktig, måste vi utgå från att det inte var en slump att de hamnade här, utan att det var mer eller mindre bestämt på förhand.

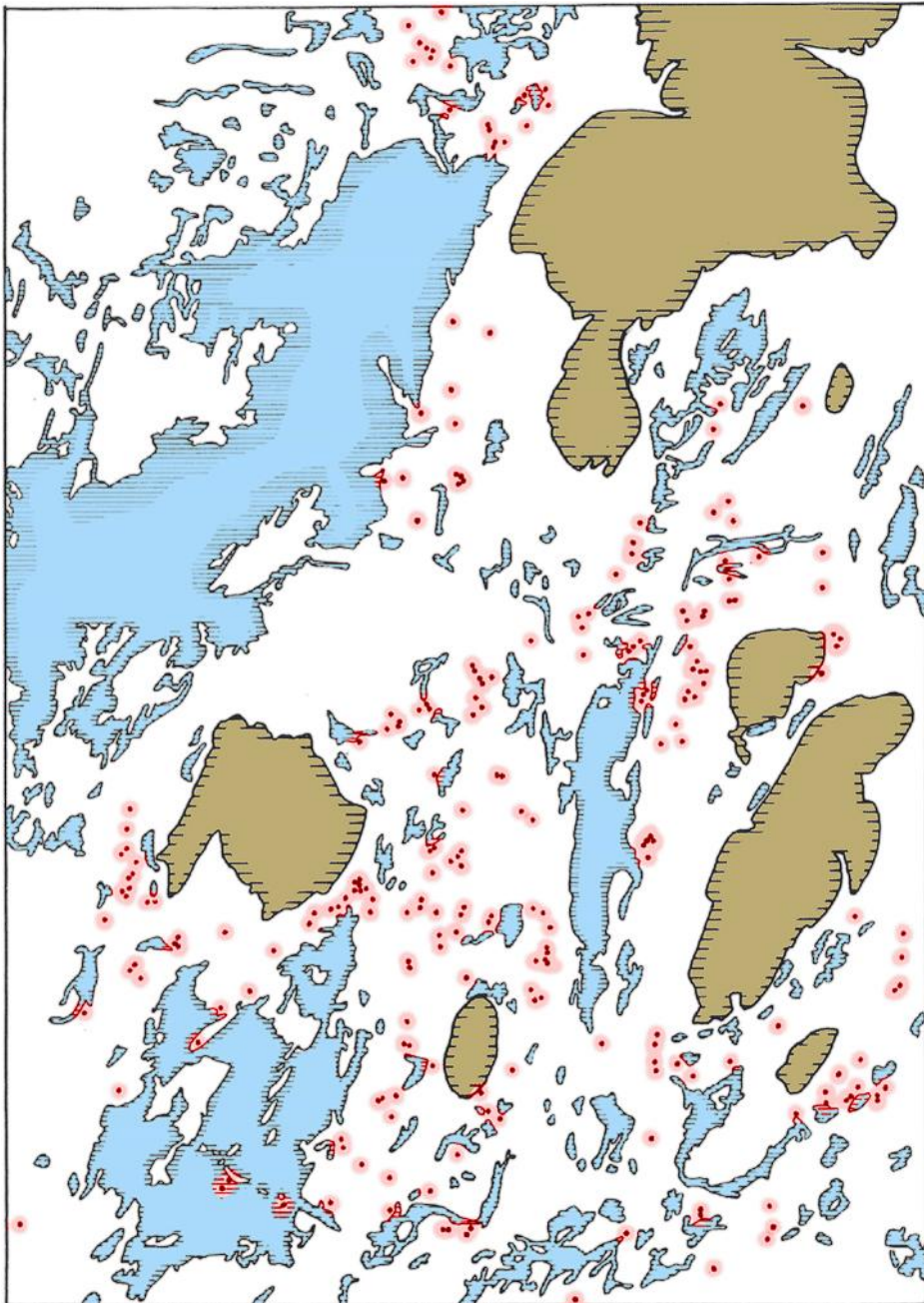
Ett sätt att försöka pröva den här hypotesen är att titta lite närmare på flintyxorna, vilket jag gjort i samarbete med Åsa Blomqvist. Den typen av flintyxor som användes c:a 3350-2950 f.Kr. skulle kunna förväntas vara mycket vanligare än dels äldre yxor på Falbygden och dels mycket vanligare än samtida yxor i resten av t.ex. Västergötland. Men så är det inte. Därmed tycks hypotesen vara motbevisad. Men flintyxor är extremt sällsynta i gånggrifter, och det verkar vara så att det lilla urvalet som gravlades i gånggrifterna inte fick med sig flintyxorna därför att de inte ägt /använt dessa under sin livstid. Det skulle mycket väl kunna vara ett helt annat skikt eller urval av befolkningen som ägde och använde flintyxorna. Utifrån bl.a. flintyxornas utbredning i tid och rum måste istället folkvandringshypotesen modifieras till att enbart beröra det urval som gravlades i de danska megalitgravarna. Om denna modifierade hypotes är riktig leder det till att endast det urval som skulle gravläggas i gånggrifterna utsattes för fara och gav sig av från vissa delar av Danmark, eller alternativt ville flytta frivilligt. Det första alternativet förefaller troligare än det andra, även om vi inte vet vilken fara det skulle kunna vara fråga om.

Sammantaget verkar det mycket troligt att samhället var skiktat efter någon form av rangordning, och att de som gravlades i gånggrifterna tillhörde ett slags ledarskikt.

Även om den framtida forskningen lyckas visa att det inte var någon stor invandring av ett övre skikt till Falbygden strax efter 3350 f.Kr. utan en plötslig inhemsk förändring, måste vi tillgripa en extraordinär förklaring, eftersom maximalt 10-20 gånggrifter hade varit förväntade om utvecklingen varit regelbunden och någorlunda jämn.

Utformningen av gånggrifterna

Utformningen av gånggrifterna på Falbygden är relativt speciell. På Västkusten är gånggrifternas kammare c:a 2-4 meter långa och i Skåneområdet c:a 4-6 meter långa, men på Falbygden är de ofta 5-10 meter långa. Det är således inte förvånande att Skandinaviens största gånggriftskammare om c:a 17,5 meter ligger i Karleby på Falbygden.

Falbygden med omnejd. Punkterna (röda) anger gånggrifternas och dösarnas utbredning. Platåbergen är ljusbruna och våt- och torvmarker är blå.

På Falbygden och i angränsande berörda delar av Valle härad byggdes dels ett mindre antal gånggrifter som till form och storlek är likartade de i Skåne. Dock inga av den allra tidigaste typen, varför vi bör räkna med att gånggrifterna på Falbygden började byggas c:a 3300 f.Kr., det vill säga i runda tal 50 år eller 1-2 generationer senare. Under denna mellantid användes fortfarande en del dösar, så den stora byggnadsperioden för gånggrifter över lag får uppskattas ha börjat c:a 3300 f.Kr. De gånggrifter på Falbygden som liknar dem i Skåne har ungefär samma storlek och de har oval kammare. Detta till skillnad från merparten av gånggrifterna som har rektangulär kammare och som dessutom generellt sett är större. En sådan koncentration av rektangulära kammare finns ingen annanstans i Skandinavien. Det kanske mest typiska för alla gånggrifter är den långa gången som löper från den ungefärliga mittpunkten på kammarens ena långsida; aldrig från kortsidan. På ett ungefär var gången lika lång som kammaren, men numera är det inte ovanligt att gångens yttre del har skadats. Gången är i regel riktad åt O-SO och då sannolikt mot en speciell ljuspunkt på himlavalvet. Ett samarbete har upprättats med fil.dr Göran Henriksson vid Uppsala Observatorium, i ett försök att lösa gångriktningens mysterium. Hittills har analyserna visat att det knappast är fråga om solens eller månens brytning av horisonten. Förhoppningsvis kan vi i en framtida artikel berätta mer om resultaten.

Gånggriften vid korsningen Wetterlinsgatan-Midfalegatan, Falköping, är en av de få som har utpräglat skånska drag. Kännetecknande för dessa är främst kammarens storlek, att kammaren är oval och att takblocken är tre till antalet, samt att de är bulliga och icke platta till formen. (Foto:förf.)

Andra viktiga delar i konstruktionen är gångmarkeringen, gångtappen och nyckelstenen. Gångmarkering innebär att det finns en väggsten som har nästan precis samma bredd som gången (c:a 6-190 dm), och som är placerad mitt emot kammaröppningen. Effekten är ofta förstärkt genom att de bredvidstående väggstenarna är c:a 2-5 meter långa. C:a 1/3 av gånggrifterna på Falbygden har dylika stenar, här ibland "Girommen" på Ekornavallen och den största av dem alla, nämligen "Ragnvalds grav" strax norr om Karleby kyrka.

Den drygt 10 meter långa gången hos gånggriften "Girommen" på Ekornavallen förefaller vara medvetet riktad mot någonting, vilket borde beröra vår- eller höstdagjämningen eftersom den pekar exakt österut.

Gångmarkeringssten på gånggriften "Girommen" på Ekornavallen. Den långsida på kammaren som är på motsatta sidan om gången bestod ursprungligen av fem väggstenar, varav merparten finns kvar. Den minsta stenen (pilen) står mellan två betydligt större väggstenar och är placerad exakt mitt emot gångöppningen och är ungefär lika bred som gången.

Gångtapp på gånggriften strax söder om Ekornavallen (fornlämning nr 22 i Hornborga sn). Gången som löper upp mot bildens övre högra hörn, börjar ett par decimeter in i kammaren.

Nyckelsten kallas det innersta takbocket på en gånggrift i de fall som kammartaket vilar på det. Ibland är de upp mot en meter höga vilket medför att skillnaden i takhöjd, i kammare jämfört med gång, är lika stor.

På den ena av de två gånggrifterna som ligger bredvid varandra i Glas-kulla, Vårkumla sn, syns det tydligt att undersidan varit bearbetad men inte ovansidan. Kammartaket vilar nu på en väggsten (till vänster) och på en nyckelsten (till höger). Tyvärr är delar av den här gånggriften liksom många andra förstörd sedan länge, vilket gör att kammaren är helt öppen i den södra delen.

Ett ståtligt och imponerande monument - tycker vi. Men våra förfäder som byggde det för 5300 år sedan, på en plats som idag inte ligger så långt från Luttra kyrka, skulle säkert bli besvikna om de fick se den. Bara de två innersta gångstenarna finns kvar tillsammans med nyckelstenen. Av kammaren är båda gavlarna förstörda och bara en av de ursprungliga c:a fem takstenarna ligger på plats. Vidare har en stor del av den naturliga kullen som den byggdes på försvunnit tillsammans med det omgivande och låga stenröset.

Rössberga-gånggriften (formlämning nr 2 i Valtorps sn) är en av de få gånggrifterna i Sverige som har kantkedja. Till skillnad från dösnarnas runda eller fyrkantiga kantkedja har gånggrifterna inte sällan blott resta stenar vid gångens slut. dessa stenar förefaller ha avgränsats ceremonier till det "inhägnade" området. Det var här som de offrade keramikkrämlen hittades vid utgrävningen 1962.

Gångtapp innebär att gången börjar c:a 1-4 dm inne i kammaren. C:a 4/5 av gånggrifterna på Falbygden har denna konstruktion, däribland de två ovannämnda gånggrifterna.

En nyckelsten är det innersta gångtaket om ett av kammartaken vilar på det. För att få en jämn yta att lägga kammartaket på är väggstenarna i kammaren lika höga som gångväggen inklusive nyckelstenen. Runt 4/5 av gånggrifterna på Falbygden har nyckelsten.

Gångmarkering finns bara på Falbygden. Gångtapp finns däremot också hos några få gånggrifter i södra Halland och NV Skåne, liksom nyckelstenen som dessutom finns på Själland. Idén med nyckelstenen har säkerligen spridits från Danmark via Halland-Skåne och Ätrands dalgång till Falbygden, men det är faktiskt inte omöjligt att spridningsvägen för gångtappen gått i motsatt riktning.

Den kanske mest intressanta byggnadsdetaljen är sektionindelningen. Flata hållar, c:a 2-4 dm i fyrkant, har ställts på kant vinkelrätt från kammarväggen, varvid små båsbildats i kammaren, lagom stora för en sittande person vardera. Genom deras antal vet vi att c:a 10-20 personer gravsatts per gånggrift under den primära gravläggningstiden c:a 3300-2950 f.Kr., och att närmare 100 personer i vissa fall har gravlagts under hållkisttid c:a 2400-1800 f.Kr. Under den primära tiden gör det en gravsättning från var 15:e till var 30:e år.

Byggnationen av gånggrifter

När man står framför en gånggrift är det lätt att bli imponerad av byggarnas skicklighet. Idag 5300 år senare är det mesta av deras byggnadsverk kvar och dessutom i relativt gott skick. Men hur gick man tillväga när man byggde dem?

Sammanfattningsvis vet vi att de flesta av stenblocken är bearbetade, vilket kanske tydligast märks på takblocken, som ofta har kvar sin naturliga ojämnhet på ovasidan men är helt plana på undersidan. Transporten har sannolikt skett med hjälp av oxar eller tjurar, och själva sammansättningen följer så pass likartade mönster att vi kan förvänta oss att det var ett fåtal "byggmästare" som ansvarade för uppförandet av samtliga gånggrifter på Falbygden. En preliminär beräkning visar att man borde ha kunnat bygga en gånggrift på högst en månad om 10 personer och 10 oxar hjälpt till. Vi kan vidare preliminärt räkna med att samtliga gånggrifter byggdes på c:a 5-50 år!

Gravgåvor och ceremonier

Gravgåvorna är begränsade till några få sorter. Vanligast är bärnstenspärlorna; 50-100 stycken är inte ovanligt i en kammare. Enstaka genomborrade hörntänder, av t.ex. hund förekommer liksom flintspån (med funktion som knivar) och pilspetsar. Däremot har ännu inte några yxor eller några keramikkrärl påträffats i kamrarna på Falbygden, vilka tillhör den primära gravläggningstiden. Men utanför gångens öppning påträffas ofta ett stort antal skärvor efter ett flertal keramikkrärl.

Det är inte säkert att alla som gravsattes i gånggrifterna fick med sig gravgåvor av det slag som finns kvar idag. Vi kan alltid spekulera i att det var fint nog att få en gravplats och att de gravsatta var fint klädda i vackert dekorerade och färgade tygkläder, men vi kommer kanske aldrig att få reda på ifall det var så. Vissa personer har helt säkert fått med sig betydligt fler bärnstenspärlor än andra. Bärnstenen importerades från Skåne och Danmark, och uppskattar vi att 100 bärnstenspärlor nedlagts i varje gånggrift och att det ursprungliga antalet gånggrifter var minst 250 stycken, innebär det att minst 25 000 bärnstenspärlor importerades under loppet av högst 300 år, det vill säga c:a 83 per år om vi slår ut det på hela perioden. Detta kan jämföras med att man importerade knappt en flintyxa per år till Falbygden under denna tid i genomsnitt.

Keramiken följer samma stilutveckling som i Skåne-Danmark, och det finns idag indikationer som pekar på att keramiken nästan enbart har använts vid ceremonier och riter av olika slag. Att keramiken vid gånggrifterna ligger på samma plats, utanför gångens slut, har undan-

tagslöst tolkats som att man har ägnat sig åt vissa ceremonier, under vilka man offrat keramiken med dess innehåll av mat och dryck till antingen de gravlagda eller någon gudom.

Förutom allt detta kan man ibland hitta gravgåvor från efterbegravningar, och då främst från hällkisttid c:a 2400-1800 f.Kr. Dolkar i flinta, bennålar och keramik är då vanliga gravgåvor i kammaren.

Förändringen strax efter 3000 f.Kr.

Ungefär 2950-2900 f.Kr. drabbades det sydsandinaviska samhället av en mycket kraftig förändring. Hela föremålsvärlden kom i det närmaste att bytas ut helt. Gånggrifterna slutade man att använda både som gravplats och ceremoniplats, och kontakterna och "handeln" mellan Danmark och Götaland avbröts tvärt. Denna märkliga och snabba förändring har diskuterats livligt inom arkeologin under de senaste hundra åren och någon lösning på problemet har man inte funnit. En del, däribland jag, menar att den enda förklaringen som kan ge svar på alla frågor är att orsaken tillförändringen var en kraftfull invandring av ett folk som lyckades få kontroll över såväl den inhemska befolkningen som dess färdvägar och kontaktnät. Den alternativa förklaringen går ut på att det var en inhemsk social förändring, det vill säga en slags revolution.

Hur som helst avbröts traditionen helt tvärt att gravsätta personer i gånggrifterna, och det skulle dröja 600 år innan kontakter knöts västerut i Europa igen, varvid traditionen att gravlägga i stenkammargravar kom tillbaka. Under denna andra blomstringstid för stenkammargravar, hällkisttid, byggde man antingen hällkistor eller återanvände gånggrifter. Återanvändandet skedde inte hur som helst utan i vissa utvalda gravar, dock berördes c:a 1/3 av hela antalet. Redan antalet hällkistor på Falbygden är mycket stort, c:a 100 st.* Till detta ska man lägga de ungefär 70-tal gånggrifter som användes parallellt med hällkistorna. De kanske mest intressanta i detta sammanhang är att allt talar för att gånggrifterna byggdes om för att passa in i det dåvarande byggnadsmönstret. Hällkistor har inte gång som gånggrifterna, och därför har gången fyllts igen. Hällkistorna har i regel ett jordtäcke upp till taket eller över detsamma. Gånggrifterna verkar primärt endast ha haft ett litet stödröse, det vill säga block om c:a 2 dm Ø lagda runt om c:a 1/2 eller 1/3 av kammareväggens höjd. Alla gånggrifter med jord upp till taket är troligen påbyggda under just hällkisttid. Detta kan förklara varför en del gånggrifter har en väl synlig kammare på utsidan medan man enbart ser taken på andra. Slutsatsen blir att i det förstnämnda fallet har kammaren inte återanvänts, medan den har det i det andra fallet.

**Komplettering:* Antalet hällkistor är c:a 140 st i Falköpings kommun.

Territorier?

Falbygden är ett nyckelområde för vissa delar av den arkeologiska forskningen, och då främst för bondestenåldern och bronsåldern. Orsaken är den stora mängden fornlämningar. Vad gäller gånggrifterna är det stora antalet på den begränsade ytan en viktig faktor för att kunna pröva olika hypoteser.

En hypotes som vi ofta möter i den västeuropeiska forskningen är att varje enskild folkgrupp (avser c:a 20-200 personer per grupp) byggt en megalitgrav för att markera sin rätt att utnyttja ett visst territorium eller område. Det finns dock idag flera starka argument som visar att det inte varit så. I t.ex. Karleby sn skulle resonemanget leda till att den största gånggriften i Skandinavien skulle ha markerat territorium som omfattat några få hektar, medan de mindre runt om markerat territorium om minst 1 km². Det finns också många andra argument emot. Exempelvis låg inte Bohusläns megalitgravar där det var bördig jordbruksmark, utan längre ut i kustbandet där det var kargt och ödsligt.

På Falbygden och i berörda delar av Valle härad finns som sagt idag 203 säkra gånggrifter, och det gör att det finns en gånggrift per c:a 1,0-1,5 km² nutida åkeryta. Det finns anledning att tro att merparten av den nutida åkermarken inte var skogsklädd då, utan att den var betesmark och till viss del använd för odling. Därigenom kan vi räkna ut att befolkningen förmodligen inte kan ha varit större än c:a 60 personer per gånggrift i genomsnitt eller totalt sett 12 000 personer, bara mindre än detta tal. Uppskattningsvis förefaller c:a 20-30 personer per gånggrift vara troligt utifrån den betesdrift och boskapsmängd som pollenanalyserna indikerar. Det skulle ge en total befolkning för gånggriftsområdet på c:a 4000-6000 personer. Det är möjligt att mindre grupper, motsvarande genomsnittet per gånggrift, levtt ihop och ansett sig höra ihop, som t.ex. en storfamilj eller dylikt. Om detta resonemang är riktigt, fanns det på Falbygden bara en befolkning som var nära knuten till gånggrifterna. Detta till skillnad från t.ex. Halland och Skåne, som måste ha haft en betydligt större befolkning per gånggrift. Därmed kan den låga befolkningen, sett i relation till antalet gånggrifter, antyda att hypotesen om en invandring hit av ett högre socialt skikt är fullt möjligt. Men även om de var knutna till gånggrifterna fick inte alla gravsättas i dem. Om vi räknar med en befolkning på 25 per gånggrift, bör det ha motsvarat ungefär 210 gravläggningar per grupp i genomsnitt under tiden 3300-2950 f.Kr. Av dessa fick 10-20 personer gravplats i en gånggrift, det vill säga var 10-20:e person i gruppen. Om vi istället hade utgått från 50 personer i genomsnitt per gånggrift, skulle det motsvara var 20-40:e person. Vi kan därför utgå från att det rått släktskap mellan de gravsatta. Frågan gäller alltså inte om de var släkt, utan hur de var släkt med varandra och hur urvalet gått till. Vi vet att både unga som gamla av båda könen gravsatts. Ur-

valet verkar följa sin tids dödlighet per åldersgrupp. Det gör att om gruppen valde ut en nyfödd person oberoende av dess kön var 15:-30:e år, så skulle det ge det utfallet vi har. Det innebär inte att denna hypotes är riktig, bara att den illustrerar det förhållande vi söker.

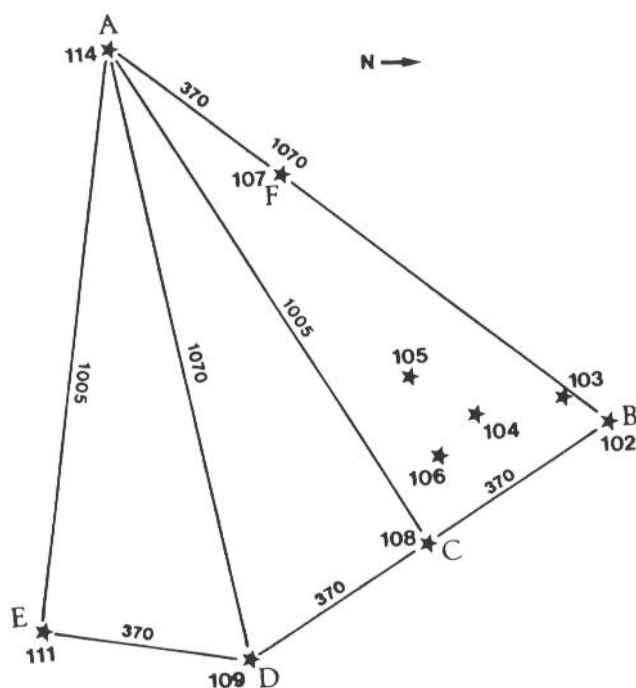
Om det således funnits en grupp knuten till varje gånggrift, måste vi fråga oss varför man ägnade sig åt att bygga gånggrifterna, och använda dem enligt urgamla traditioner kopplade till nyare traditioner.

Tar vi det från början är en stor del av beståndsdelarna i gånggrifterna symboliska. Den ursprungliga och lilla gången liksom gångtapp, gångmarkering och nyckelsten är några exempel på delar som inte kan ges en tillfredsställande praktisk förklaring, varför de borde vara symboliska. Andra exempel är det ofta förekommande udda antalet kammark och gångens riktning. Tyvärr vet vi alltför lite om innebörden i symboliken.

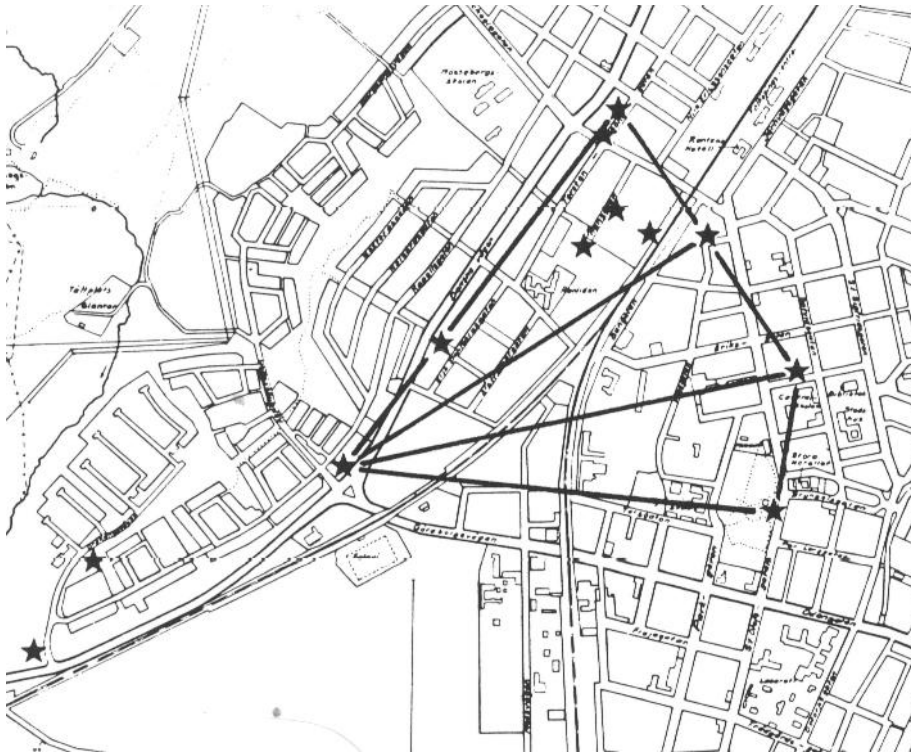
Den urgamla traditionen att gravsätta ett urval personer i (sten-)hus var gott och väl 2000 år gammal innan den nådde Falbygden. Den strikta regleringen av gånggriftsbyggandet och användandet av gånggrifterna visar att detta var mycket viktiga moment i samhället. Gånggrifterna fick varken byggas eller användas felaktigt. En del anser att gånggrifterna är ett uttryck för dyrkan av förfäder. Just begreppet "dyrkan av förfäder" kan inrymma så pass mycket, att vi relativt säkert kan säga att denna hypotes är mer eller mindre riktig. Nästa steg är att försöka förklara vad vi menar med detta. Det kan vi ännu inte. Klart är också att såväl interiörer som exteriörer varit viktig. Som sagt har exempelvis takblocken ofta fått en helt jämn insida, vilket tyder på omsorg om interiören, men taken har också fått behålla sin skrovliga ovansida. Den totala bilden av megalitgravarnas exteriör talar starkt för att den också varit viktig. Ceremonier och traditioner kom att omformas c:a 3350 f.Kr. men var mycket likartat reglerad i hela södra Skandinavien därefter. Denna strikthet kan mycket väl innebära att gånggrifterna haft en mycket stark religiös anknytning. Dyrkan av förfäder kan till och med ha varit sekundär till förmån för annan eller andra gudar och gudinnor. Så fort vi börjar närma oss lösningen på dessa frågor måste vi också fråga oss om man verkligen dyrkade sina förfäder. Denna tolkning är hårt knuten till hypotesen om gånggrifternas funktion som markering av ett eget territorie, vilket idag kan motbevisas. Kanske bör vi istället diskutera utifrån termen som olika religiösa klasser i samhället, där några få individer redan från barnben varit vigda åt denna specifika uppsättning av ceremonier och traditioner runt gånggrifterna, medan andra haft en annan och underordnad roll gentemot detta. Om detta är riktigt kan dyrkan av de gravsatta förfäderna ha varit sekundär om den ens funnits. De kan ha gravsatts helt annorlunda mot den övriga befolkningen enbart genom sin roll och position i samhället. Därmed kanske det monumentala i gånggrifterna återspeglar hur betydelsefulla de gravsatta varit. Det är

en tanke som onekligen förefaller passa bättre än att gånggrifterna markerar ett revir eller territorium, även om den långt ifrån är bevisad.

Utifrån detta kan det vara svårt att argumentera för att i genomsnitt 20-30 personer ansett sig höra till en gånggrift, och varav bara några få gravsattes i den. Utbredningen av gånggrifterna uppvisar ett flertal större och mindre koncentrationer, dock utan några klara gränser mellan dem. Härigenom kan vi skissa på att ett litet speciellt urval hört till varje gånggrift, och då c:a 1-3 individer av befolkningen per gånggrift, samt att det funnits allianser av något slag mellan de personer som hört ihop inom de olika enskilda grupperna av gånggrifter. Det är svårt att bevisa dylika tankegångar, men vad som faktiskt bevisar samhörigheten mellan olika gånggrifter är ett av de märkligaste analysresultaten i mitt arbete. Exemplet som redovisas nedan omfattar alla de 10 gånggrifterna i själva Falköping undantaget de två vid Midfalegatan längre österut och den borttagna vid Fredriksbergsskolan i samma område.

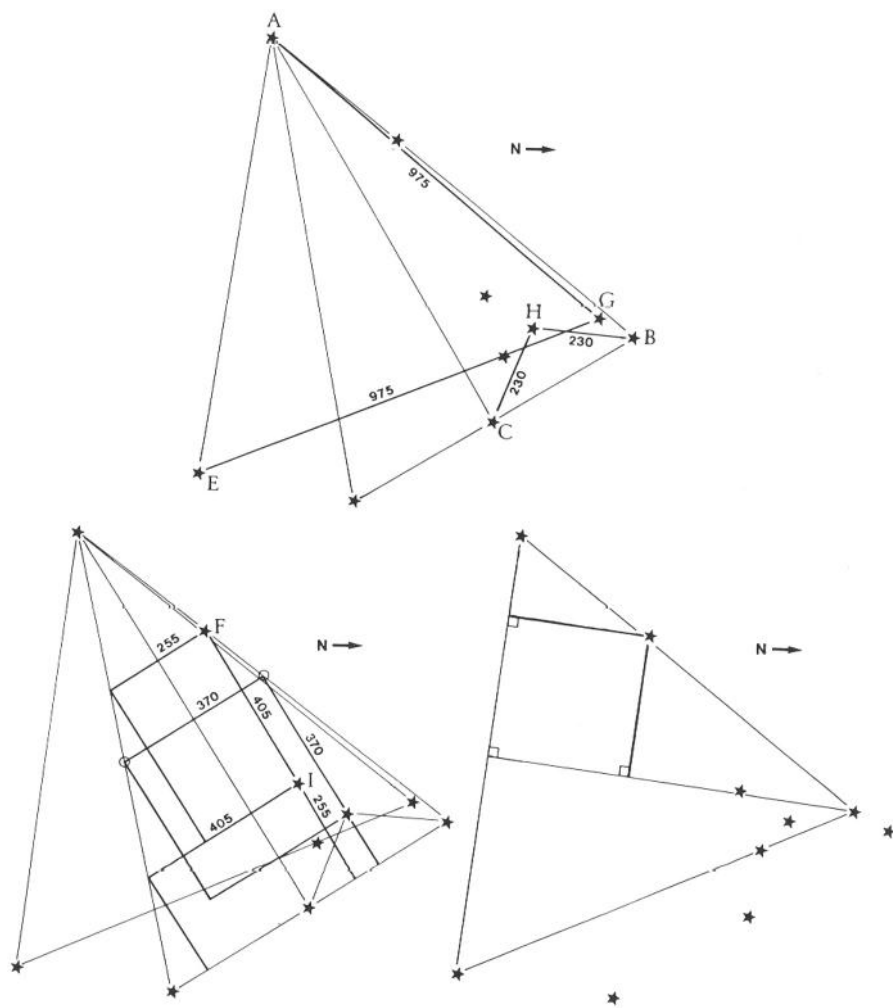
Några av avståndsrelationerna i Falköping. De små siffrorna anger avståndet avrundat till närmaste 5-tal meter. De stora siffrorna är löpnummer för Falbygdens megalitgravar medan bokstäver har använts lokalt vid angivandet av de aktuella gånggrifterna i Falköping som ingår i systemet.

Från gånggrift A är avståndet 1070 meter till såväl B som D, och från A är det vidare 1005 m till både C och E. Avståndet mellan B-C-D-E och A-F är 370 m, varvid B-C-D bildar en rät linje. Detta är inte allt. Avståndet från H är 230 m till både B och C. Från G är avståndet 975 m till såväl A som E. Därmed har fem likbenta trianglar ritats ut, förutom att en rät linje med en gånggrift exakt i mitten finns med, samt att ett visst avstånd finns separat som annars uppträder tre gånger. Mätningen har skett efter den ekonomiska kartan i skala 1:10 000 och en avrundning har skett till närmaste 5-tal meter, samt med kammaröppnings mittpunkt som fixpunkt, varifrån alla mätningar har skett.

Om vi istället skulle avrunda till närmaste 10-tal meter, ökar sannolikheten att det skulle vara en slump, men den är fortfarande så extremt liten som 1 chans på c:a 250 miljoner att vi skulle få ett sådant system om vi slumpmässigt satte ut 10 prickar. Vi tvingas därför tro att dessa avståndsrelationer gjorts medvetet av de som byggde gånggrifterna. Detta stöds ytterligare dels av att systemet i Falköping kan utvecklas ännu mer och dels av att motsvarande system också finns i främst Skärv, Valtorp, Gudhem, Högstena, Skörstorp, Hångsdala, Gökhem, Karleby och på slätten mellan Falköping och Karleby. Systemen berör nästan hälften av gånggrifterna (men inga dösar) på Falbygden, och kan ursprungligen ha omfattat samtliga. Lika märkligt som att de över huvud taget finns, är att de *inte* finns på t.ex. Västkusten eller i Skåne. Det är bara Falbygden som kan visa upp något liknande, vilket faktiskt indirekt stöder hypotesen om ansamlingen av ett övre skikt på Falbygden. Dessa enorma matematiska manifestationer visar på ett

kunnande som till och med får oss arkeologer att reagera, trots att vi försöker lära oss att aldrig underskatta de forntida människorna. Vad ville man uppnå med de enorma systemen? Fanns det rep eller dylikt som markerade linjerna för jämnan och för alla och envar, eller ville man dölja någon kunskap? Om man ville dölja kunskap är det här då bara början? Hur lyckades man fixera avstånden så exakt? Att man måste ha använt sig av ett längdmått kan vi utgå från, men det finns många praktiska problem innan ett system är uppmätt ordentligt. Kanske hade man oxar för att spänna rep med markeringar för längdmåttsenheterna. Det förefaller inte troligt att systemen konstruerats direkt utan förebild i mindre skala. Dessa grupper med varsitt system, som ursprungligen kan ha varit bortåt 20 stycken, kan sekundärt ha varit uttryck för en slags stamallians.

Även om vi idag vet mycket mer om megalitgravarna än för bara 5-10 år sedan finns mycket kvar att utreda. Nu anar vi de väsentliga delarna av pusslets mönster, men ännu ligger inte alla bitarna på plats.

* * * * *

DATERINGARNA FRÅN GÅNGGRIFTEN I GÖKHEMS SOCKEN

Lars & Åsa Blomqvist

I förra årsboken av "Falbygden" publicerade vi en artikel om resultaten från utgrävningen av Falbygdens minsta gånggrift som ligger på Landbogården i Gökheims sn. Sedan dess har C14-dateringarna av benen blivit klara, vilket i viss mån medfört en omtolkning av vissa gissningar.

I kammaren fanns 14 personer, varav ett foster. Nio av dem låg omkringspridda i kammaren. Vid något tillfälle efter det att de nio gravlagts har benen flyttats för att göra plats åt en fri golvyta, varpå en kvinna (person D) gravlagts i liggande sovställning. På henne har sedan ett par, en man och en kvinna (person B och C) lagts, och på dessa har slutligen en gravid kvinna lagts (person A; angivelserna "person A-D" har skett i enlighet med förra årets artikel.)

Datering och nya tolkningar

Två dateringar, från två av de nio personerna i kammaren vars ben låg i oordning, pekar på 2400 f.Kr. och 2200 f.Kr., vilket innebär början av hällkisttid och inte alls den primära gravläggningstiden under gånggriftstid (c:a 3300-3000 f.Kr.), vilket vi hade hoppats på. Utgrävningen kunde visa att de fyra personerna A-D måste ha gravlagts efter de nio andra. Därmed kunde de inte föras till stridsyxekulturen (c:a 2950-2400 f.Kr.) vilket vi antog på grund av den liggande sovställningen. Kroppsställningen förekommer också senare men är då mycket ovanlig. Dateringen av den understa och den översta personen (D och A) har givit 3800 f.Kr. (!) och 1650 f.Kr. Den sista dateringen stämmer med förväntningarna efter omtolkningen av de andra personerna. Det är inte ovanligt att C14-dateringar av ben från hällkistor eller återanvända gånggrifter, som i det här fallet, ger dateringar runt just 2400 f.Kr. och 1700-1500 f.Kr. Vad det beror på är för tidigt att säga. En orsak kan vara att gravläggningarna varit koncentrerade till dessa två perioder, men det kan också vara ett resultat av att man städat ur stora delar av innehållet i kammaren varvid främst de äldsta och de yngsta gravläggningarna blivit kvar.

Den sena dateringen kan förklara varför det inte fanns några föremål som helt säkert kan föras till gånggriftstid. Troligen plundrades graven och städades ur helt och hållet c:a 2400 f.Kr. i samband med de första efterbegravningarna. Lite märkligt är det fortfarande. Personer som gravlagts på detta sätt och under denna tid brukade i varje fall ibland

få med sig en del gravgåvor som keramik och dolkar i flinta. Med så många som 14 personer är ett visst antal gravgåvor förväntade om än inte så många. Märkligt nog saknades dessa förväntade typer av gravgåvor. Eventuellt ska bärnstenspärlorna och hörntänderna av hund (?) räknas som gravgåvor från denna tid, men de kan inte jämföras med det som var förväntat.

Paret som låg tätt intill varandra borde enligt deras dateringar, och detta resonemang, föras till tiden c:a 1750-1650 f.Kr. det vill säga början av bronsåldern.

Nytt rekonstruktionsförslag av paret som låg emot varandra i kammaren, enligt nya dateringar där kläderna anpassats till åldern. Jfr Falbygden 1987. (Teckning: Jonas Ljung)

Ett olöst mysterium

Den understa personen (D) av de fyra, var en minst 20 år gammal kvinna, och hon har som nämnts daterats till c:a 3800 f.Kr. Det är detsamma som 500 år innan gånggriften byggdes. Även om hon ingått bland de gravsatta från gånggriftstid (c:a 3300-2950 f.Kr.) hade det

varit sensationellt. Nu vet vi att hon inte kan ha gravlagts i gånggriften förrän tidigast 2200 f.Kr. och troligen gravlades hon inte förrän c:a 1800-1650 f.Kr. Detta resonemang leder till att hon dog 1600-2100 år innan hon gravlades i gånggriften. Denna slutsats förefaller fullständigt orimlig. Dock kan vi ännu inte förklara var felet ligger.

Komplettering

Denna person har daterats på nytt och då har man fått samma resultat igen (3050 ± 235 bc, okalibrerat, St- 11267). Ytterligare en C14-datering men av underkäken som är med på fotografierna, är betydligt yngre och detta visar att den tillhör en annan individ.

Slut på komplettering

Rekonstruktionsförslag på den kvinna som dog flera hundra år innan gånggriften byggdes. Med stor sannolikhet var hon betydligt mer mumifierad och inpackad i skinn eller textil än vad denna bild återger. (Teckning: förf.)

Gravläggningarna vid gången

Tvårs över gången låg en 30-årig man som varit med om åtskilligt i sina dagar. En bit av pannbenet hade huggits ur ungefär tio år före hans våldsamma död. Utgrävningen kunde visa att han halshuggits.

Dateringen pekar på äldre järnålder och tiden ungefär vid Kristi födelse (omkr. 150 f.Kr.). Detta gör att han är en av de äldsta kända personerna som halshuggits i vårt land. Varför han lades just vid gånggriften vet vi inte.

Ungefär mitt i gången låg ett knyte med ben från en vuxen person av okänt kön och ett barn, c:a 6 år gammalt. De är daterade till c:a 2950-2600 f.Kr., vilket skulle innebära stridsyxekulturen. Felmarginalen är tyvärr så pass stor att det finns teoretiska möjligheter att de kan tillhöra såväl gånggriftstid som hällkisttidens absoluta början.

Klart är i varje fall att de inte har någonting att göra med den halshuggne mannen tvårs över gången. Möjligen kan de ha flyttats till gångens mittparti i samband med återanvändandets början c:a 2400 f.Kr. eller vid gravläggandet av de fyra från tiden runt 1700 f.Kr. Om de aldrig flyttats utan om gången var deras egentliga gravplats måste vi räkna med att detta skett i början av hällkisttid, knappast tidigare.

* * * * *

NÅGOT OM GÖKHEMS SOCKEN UNDER MEDELTIDEN

Lars Blomqvist

Vad vet vi egentligen om de enskilda socknarna under medeltiden? I många socknar finns en kyrka i mer eller mindre bevarat medeltida skick. Här har socknens barn döpts, här har brudpar vigts, här har avlidna välsignats och jordats, för att inte tala om alla affärer som gjorts upp eller alla de påbud och förmaningar som delgivits från kronan eller kyrkan, alltifrån medeltidens början och framåt. Men vad som har skett i de enskilda socknarna är i regel glömt, ty det mesta blev aldrig nedtecknat.

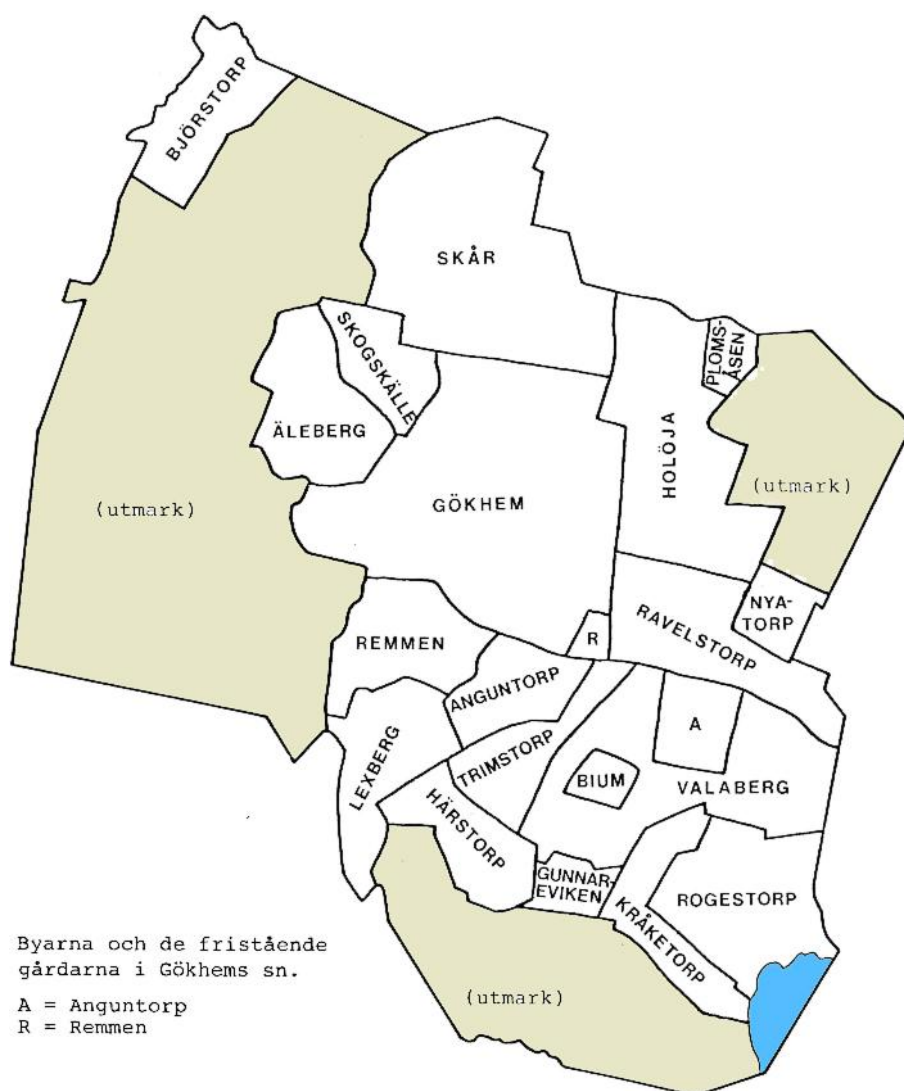
De skrivna handlingarna

Gökhems socken, eller gårdar i denna socken, omnämns i 67 olika medeltida handlingar. Mest är det kortfattade brev som intygar att jord bytts, skänkts eller sålts, och det är då i första hand adel, kyrka och kloster som handlar med jord och gårdar. Det äldsta brevet som omnämner Gökhem är från år 1257, och bara 15 st. är äldre än år 1400. Med andra ord handlar de flesta medeltidshandlingar om vad som hänt under 1400-talet och fram till medeltidens slut under 1520-talet. Samma sak gäller andra socknar.

Den äldste till namnet kände personen är Tore Räv som enligt en bilaga till yngre Västgötalagen var den tredje lagmannen i Västergötland räknat från lagman Lumber. Troligen levde han på 1000-talet. För att finna den näst äldste till namnet kände personen, får vi förflytta oss till 1200-talets slut och till prästen Folke (omnämnt 1288 och 1290).

I mitten av 1300-talet möter vi nästa kända präst, vid namn Sigge. Han ägde jord i bl. a. Valaberg i Gökhems sn och i Sörby sn, och hans sigill (fyrdelad sköld) visar att han var av adlig släkt. Senast år 1345 tillträdde han tjänsten och den 1 febr. 1350 var han och hans syster Katarina döda. Det finns skäl att misstänka att de dött av den svarta pesten, digerdöden, som lär ha nått Falbygden på hösten-vintern år 1349. Prästerna hade under medeltiden ansvar för att de som låg för döden skulle få en sista smörjelse, och härigenom blev de själva lätt smittade. Enligt en uppgift från 1400-talvt ska drygt 90% av prästerna i Skara biskopsstift ha dött av pesten, medan ungefär en tredjedel av landets övriga befolkning ska ha dött till följd av pesten enligt beräkningar.

Om en tredjedel av Gökhems befolkning dog 1349-50 kan vi räkna med att c:a 25-35% av gårdarna blev för avfolkade för att kunna drivas vidare. Vilka gårdar som blev ödelagda nämns inte i de skrivna källorna. Ett försök till rekonstruktion kan ge följande resultat.

Byarna och de fristående gårdarna i Gökhems socken.

I mitten av 1500-talet fanns enligt skattelängderna precis 50 gårdar i Gökhems sn, och vi kan räkna med att ungefär 40-45 gårdar fanns strax före digerdödens framfart. Det gör att c:a 10-15 gårdar kan beräknas ha blivit 6delagda. I de skrivna handlingarna nämns Nyatorp som öde år 1476, och hela Holöja by om 8 gårdstomter var öde så sent som något årtionde före år 1534. Dessa 9 gårdar ödelades sannolikt som en följd av digerdöden. Fler gårdar kan ha blivit ödelagda. Det finns ett ägoförhållande som eventuellt är ett resultat av digerdöden. Katarina Eriksdotter sålde år 1405 gårdarna Anguntorp, Härs-
 torp, Lexberg och Trimstorp till Gudhems kloster. Gårdarna hade hon ärvt av sin fader Erik Nilsson (Bielke af Åkerö). Normalt var

ägostrukturen splittrad och när en person som inte är hemmahörande i bygden äger 4 gårdar som ligger intill varandra, som i detta fall, kan man misstänka att de köpts samtidigt. En orsak till att de sålts samtidigt kan vara att de ödelagts samtidigt. En möjlig orsak till att Erik Nilsson ägde de fyra gårdarna kan således ha varit att de ödelagts av digerdöden 1349-50. Om denna förmodan är riktig måste det ha varit Erik Nilssons fader Nils Dannes Turesson (Bielke) som köpte dem före sin död (1357 – 61).

Rättelse

Normalt var inte ägostrukturen splittrad utan den blev det successivt under medeltiden och senare. Därför bör vi istället räkna med att det var normalt att äga hela byar och uppsättningar av byar, både under järnåldern och medeltid. Därför finns det ingen anledning att anta, vilket gjorts ovan, att dessa gårdar måste ha ödelagts under digerdödens tid.

Slut på rättelse

Sätesgårdar för adelsfamiljer fanns i grannsocknarna Marka, Vilske-Kleva och Floby, men inte i Gökhem. I ett brev från 1436 sägs att adelsmannen Olaf Gustavsson bodde i Gökhemms socken, men det verkar ha varit en tillfällighet. Inga spår efter någon sätesgård eller någon adelsfamilj finns i övrigt.

Däremot har socknen fått högättat besök. Förutom biskopens och lagmannens besök, kom konung Magnus Eriksson med några av de främsta männen i riket på besök i prästgården 22-23 aug. 1346. Här ibland var lagmannen i Västergötland, Algot Bengtsson, och lagmannen i Värmland, Gustav Tunason, vilka var två av de tre som utarbetade den landslag som något senare skulle ersätta landskapslagarna.

Nästa kända kungabesök inträffade 21 febr. 1535 då Gustav Vasa besökte prästgården, men då har vi lämnat medeltiden bakom oss.

Av den övriga befolkningen vet vi inte mycket. Vi har några få namn som Thoste och hans hustru Fastrun på okänd gård i Gökhemms sn på 1320-talet. Under slutet av 1400-talet nämns Lasse i Skår, Per Bengtsson i Valaberg, Sigge Arvidsson i Ravelstorp, Lasse Andersson i Gökhemms by och Håkon i Åleberg. De var alla arrendebönder. I Gökhem fanns bara 8 gårdar, där bonden själv ägde gården, medan 42 gårdar ägdes av adel, kyrka och kloster i slutet av medeltiden. Personnamn på de bönder som själva ägde sin jord får vi inte förrän i mitten av 1500-talet.

Föremål och fornlämningar

Undantaget kyrkorna och de skrivna handlingarna är lämningar från medeltiden relativt sällsynta. I de enskilda socknarna finns sällan någonting kvar. Gårdarna har uppförts på ungefär samma ställe som tidigare hus, varvid spåren från tidigare hus försvunnit. Tappade järnföremål har rostat bort, och alla föremål i trä har ruttnat bort. Fram till dess att Gökhemns befolkning kristnades gravlade man under järnåldern sina anhöriga vanligen inom släktens ägor. Tittar vi närmare på antalet gravar från olika tidsperioder och räknar ut den totala befolkningen i Gökhem under järnåldern, sjunker antalet från 6 personer under äldre järnålder (c:a 500 f. Kr.-400 e. Kr.) till endast 2 personer under vikingatiden (c:a 800-1050 e. Kr.). Att detta inte är rimligt så ger sig självt, allra helst med tanke på att Gökhem har två medeltida kyrkor som sannolikt är byggda på 1100-talet, och att det borde ha funnits ett 40-tal gårdar redan i början av 1300-talet. Det är mer troligt att det funnits 20-30 gårdar eller mer i Gökhem under vikingatid, vilket innebär att den totala befolkningen varit c:a 100-150 personer i slutet av järnåldern och inte 2 personer. Hur kan de två räkneexemplen ge så stor skillnad? Klart är att järnåldersgravarna inte är representativa vid dylika beräkningar. Frågan är om så pass mycket som 98-99% av gravarna är bortodlade under de senaste 1000 åren eller om det bara var ett litet urval som fick de synliga gravarna som vi känner till. Gravläggningar under markytan, helt utan synlig markering ovan jord, är kända från järnåldern, så den egentliga frågan är om de flesta fick en osynlig grav eller om de flesta gravarna med synlig markering är bortodlade. Förhoppningsvis kommer den framtida forskningen att kunna ge svar.

Ortnamnen

Ytterligare en källa till kunskap om medeltiden och tidigare skeden, är ortnamnen. Ortnamnen i Gökhem kan inte i något fall föras helt säkert till medeltiden vad gäller tillkomsttiden.

Ortnamnen med ändelsen -torp förefaller alla vara från yngre järnålder eller möjligen tidig medeltid. Torp betyder i detta fall ensamliggande gård, det vill säga motsatsen till by. Som förled återfinns mansnamn som Angun, Birger (nu Björstorp), Harald (nu Härstorp), Ragnvald (nu Ravelstorp), Rodger (nu Rogestorp), Trim och möjligen Kråke (dagens Odensberg). Vi vet ingenting om dessa personer undantaget att de borde ha ägt och bott på de respektive gårdarna, inte ens vilken tid de levde mer exakt eller om de varit samtida.

Vissa andra ortnamn kan vara samtida med dessa. Den samlade bilden antyder att byarna och de ensamliggande gårdarna varit desamma under i varje fall stort sett hela medeltiden och in på både 1500-talet och

1600-talet, dock med den förändringen att gårdar delats. Vi borde kunna förvänta oss att det fanns minst ett 20-tal gårdar i Gökhemns sn i början av medeltiden, vilket kan jämföras med de 50 kända gårdarna i mitten av 1500-talet. Om de ökade antalet gårdar främst berott på att befolkningen ökat eller om antalet personer per gård sjunkit vet vi ännu inte.

Sammanfattning

Gökhemns sn har precis som de flesta socknar skrivna handlingar, medeltida kyrka, spår efter kontinuerlig bosättning från i varje fall järnåldern, ortnamn etc som tillsammans bildar en god grund för att förstå en del av det som hänt under medeltiden, och då i viss mån mera än vad som framkommit i detta sammandrag.

* * * * *

FALBYGDEN, årsbok nr 43 1989

DE FÖRSTA BÖNDERNA - TRATTBÄGARKULTUREN

Lars Blomqvist

Den första tiden - Istid och ”jägerstenålder”

Klimatet blev plötsligt allt bättre. Den väldiga inlandsisen som huserat i runt 100.000 år började så smått att släppa sitt grepp över norra Europa. Omkring 9300 f.Kr. blev den sydligaste delen av Falbygden isfri och c:a 300 år senare var hela bygden fri från detta köldens ok.

Den bördiga jorden gav snart liv till allehanda växter, vilka i sin tur gav föda åt de invandrande djuren. Allt detta överflöd lockade inom kort hit de första människorna, och deras husdjur - hunden. De kom att leva gott. Bedömningar rörande deras leverne visar entydigt att de bara arbetade några få timmar om dagen i genomsnitt, och att de hade allt vad de kunde önska sig runt omkring sig i skog och mark. Sannolikt bestod kosten främst av ätliga vegetabilier som tillretts på olika sätt, men det hindrade inte att man också jagade och fiskade. Under det allra första skedet efter inlandsisens tid, fanns omkringströvande renhjordar, men med det varmare klimatet blev skogarna alltför täta för dem. De ersattes av andra större djur som älg, uroxer och vildsvin. Rester av ett skelett till en uroxer har påträffats ute i en mosse i Marka sn. Det skulle kunna vara spåret efter en misslyckad jakt. Troligen lyckades man dock i regel att fälla de utvalda djuren med hjälp av pil och båge ; ett utmärkt redskap.

Av allt att döma tillverkade man så gott som allt - hus, kläder, redskap - i förgängligt material, som t.ex. skinn, trä och växtfibrer. Tyvärr är det ytterst sällan som vi finner spår efter deras verksamhet här i bygden. Det gör att vi måste vända oss till andra områden i Norden för att kunna förstå hur dessa jägare, samlare och fiskare levde.

Och så kom bönderna...

Omkring 4000 f.Kr. inträffade en av historiens märkligaste händelser i södra Skandinavien. Plötsligt som på en given signal, började befolkningen häruppe i Norden att ägna sig åt boskapsskötsel och odling.

Det rörde sig främst om kor, får och svin, samt vete och korn bland sädesslagen. Denna förändring var nog den största hittills i mänsklighetens historia. Tidigare var man en del av naturen, även om man hade en viss uppsyn över sitt "revir". Människan var generellt sett bara en konsument som tog för sig av naturens överskott. Efter denna övergång blev man i hög grad en producent. Man såg själv till att naturen gav ett visst överskott, och detta genom att göra direkta ingrepp i naturen.

Det finns ingen forskare idag som till fullo kan förklara varför denna övergång egentligen inträffade, och ännu mindre hur det kunde gå så fort. För den äldre forskningen var detta inget problem, eftersom man antog att det var ett positivt steg i utvecklingen. Idag har vi en mer nyanserad bild, och mycket tyder på att denna övergång i hög grad gav negativa konsekvenser. Arbetstiden ökade relativt kraftigt, arbetet blev mer enformigt, och kosten blev ensidigare. Vidare kan man mena att underlaget för den sociala och ekonomiska tryggheten gav vika. Detta eftersom det nya systemets trygghet till stor del blivit koncentrerad till boskapen och odlingen. Det var inte längre bara ett område som skulle försvaras, utan också det som fanns i området. Från och med de första bönderna kan vi ana ett helt nytt samhällssystem, med ett kontaktnät som var betydligt mycket större än tidigare och med ett allt mer framträdande ledarskikt.

Framavlade "kopior" av den utdöda arten Uroxa. Boskapen under bondestenålderns första skede bestod av nötboskap, får, getter och svin. Undantaget svinen var de ungefär lika stora som dagens boskap.

Boskapsskötseln och odlingen hade långsamt spridits i Europa från Grekland-Turkiet. Runt 5500 f.Kr. nådde den norra Tyskland och Polen, men det skulle dröja ytterligare 1500 år (!) innan det introducerades i Norden. Men så, omkring 4000 f.Kr. var det dags för nästa spridningsvåg. Närmast samtidigt spreds nyheten till hela Danmark, sydligaste Norge, hela Götaland och delar av Svealand. Den gamla

”jägerstenåldern” var ett minne blott. Efter övergången skulle hela detta område bilda ett eget kulturområde för en lång tid framöver - ett slags alliansområde.

Den äldre forskningen drog slutsatsen att det var invandrande bönder från Tyskland-Polen som gav upphov till denna snabba förändring. Vi kan inte utesluta att viss invandring förekom, men generellt sett verkar det betydligt mer troligt att det var en inhemsk förändring, att det var den gamla befolkningen som i stort sett samtidigt anammade den stora nyheten.

Skogsröjning och flintyxor

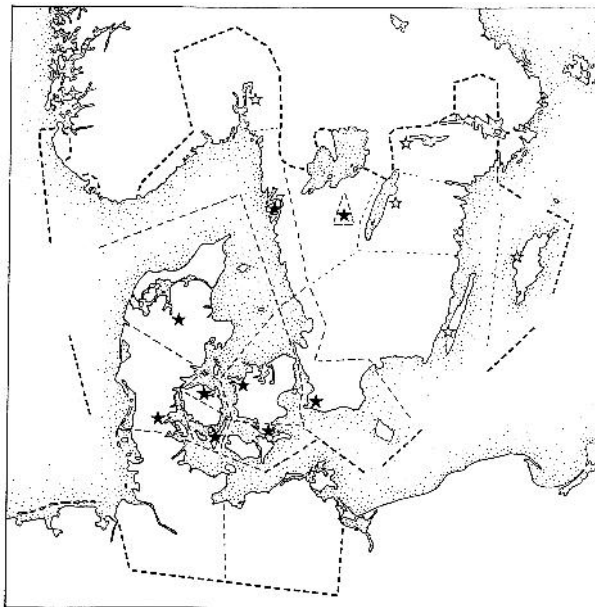
Genom de första bönderna kom landskapet att öppnas. De täta skogarna började omvandlas till betesmarker. Det gyllene redskapet för detta var flintyxorna. Förmodligen högg man inte ned träden. En del indikationer tyder på att man istället skalade av barken runt om stammen. På så vis kom trädet att självdö inom något år. Härigenom sparade man enormt mycket slit och möda. Om detta är riktigt bör det ha tagit maximalt 500 arbetstimmar att omvandla 1 kvadratkilometer till betesmark. När träden sedan väl var döda, släpptes solljuset ned till marken och till boskapens gröda. Det är inte omöjligt att Falbygden redan efter ett par hundra år fick det öppna landskap som vi har idag.

En flintyxa som skaftats på samma sätt som de fåtaliga fynen av träskaften antyder. De var utmärkta arbetsredskap. Genom dem kunde man relativt snabbt omvandla täta urskogen till betesmarker.

Flintyxorna var ett ypperligt redskap. Den vassa eggen blev inte slö som en järnyxa, men faran fanns att den skulle spricka, och då kunde den bli värdelös. Man högg inte med långa och kraftiga hugg, utan med korta och snärtiga hugg. Det var inte armarna som arbetade utan handlederna. Trots det kunde man fälla ett träd på en halvtimme.

Flinta är ett mycket bra material, men kvaliteten kan skifta. Den goda flintan återfinns i marken under frostdjup på vissa håll i Danmark och i SV Skåne. Bara att få upp flintan innebar vissa problem. För att rationalisera upphämtningen grävde man djupa gruvschakt, ibland med sidogångar. Det verkar nästan som om gruvarbetarna blev en egen yrkesgrupp, och detta redan vid "bondestenålderns" begynnelse. När flintan väl var upptagen, skulle yxor formas av de bulliga flintblocken. Detta var ingenting som gemene man klarade av. Lika lite som de flesta av oss idag klarar av att hugga en gatsten, kunde den tidens människa hugga en flintyxa. Till detta krävs en stor skicklighet och lång träning. Normalt tog det flera år av daglig träning innan man hade lärt sig att hugga en flintyxa med den ypperliga kvalitet som kännetecknar den första bondetiden. I detta fall är det ingen tvekan om att det bara kan ha funnits ett litet antal mästare som behärskade tekniken. När yxan efter cirka en timmes arbete var färdig till formen, skulle den slipas. Även detta tycks ha skett på platsen för den övriga tillverkningen. Slipningen var enklare att utföra, men det tog längre tid - ungefär några timmar per styck. Därefter kunde den spridas till någon plats inom alliansområdet som väntade på att röja mer skog.

Trattbägarkulturen (c:a 3950-2950 f.Kr.). Försök till indelning av områden med lokala traditioner och dess centrum.

Kontaktnät och alliansområde

Under jägarstenåldern tycks kontaktnäten ha varit relativt små, ungefär i storleksordning med dagens landskap, eller mindre. Inom dessa spreds föremål och idéer, men sällan längre bort. Från och med bondestenålderns begynnelse ser vi ett helt annat kontaktnät, som täcker hela södra delen av Norden. Denna förändring är märklig av två anledningar. Dels för att det nya och mycket större kontaktnätet finns där redan från början, och dels för att just detta kontaktnät skulle bestå i det närmaste oförändrat i runt 1000 år.

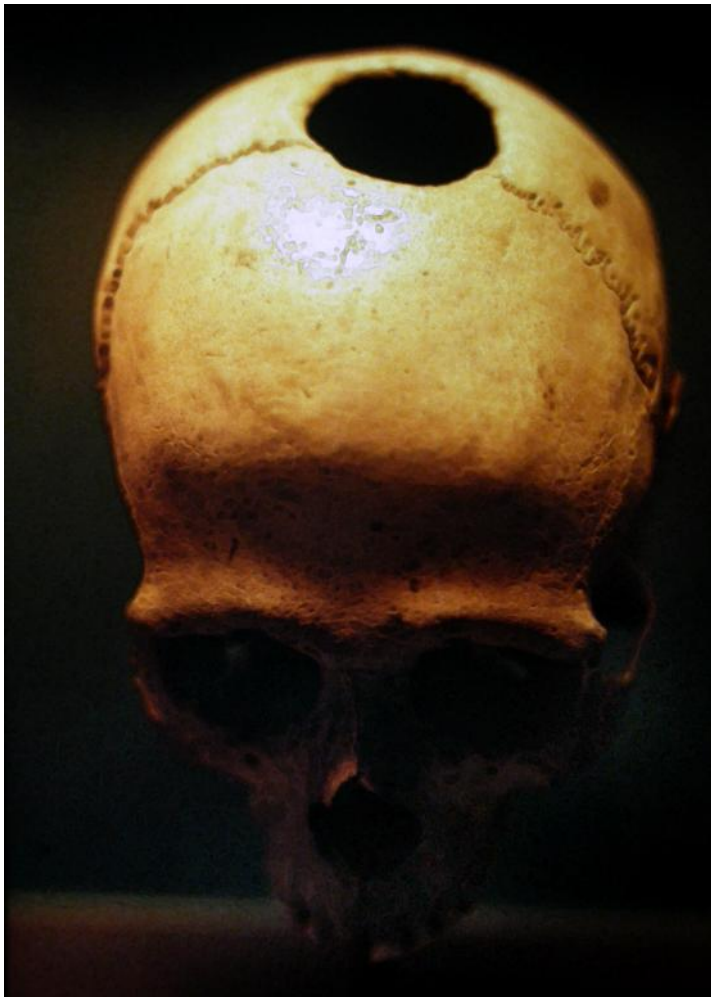
I detta område tog man upp olika idéer och traditioner från angränsande delar av Europa, vilka snart fick en inhemsk utformning och utveckling. Detta kompletterades med egna idéer och stilideal. På så vis kan vi avgränsa det sydkandinaviska kulturområdet från andra områden. Som nämnts omfattade detta område generellt sett Danmark, Götaland och sydligaste Norge.

Det föremål som tydligast visar kontaktnätet i sitt tidiga skede, är det som på fackspråk kallas spetsnackiga flintyxor typ 1. Vi kan uppskatta att de tillverkades under omkring 50 år, det vill säga bondestenålderns första 50 år. Just det faktum att den ena föremålstypen efter den andra har närmast identisk utbredning visar att utbredningen skett genom samma kontaktnät. Detta kan bara innebära en sak. Kontaktnätets stabilitet måste ha varit beroende av en stabil allians mellan områdets befolkningsgrupper. Hur detta alliansområde varit organiserat vet vi ingenting om. En del indikationer tyder på att det var en tämligen löst sammanfogad allians. Trots det var den stabil och långlivad, vilket innebär att denna allians måste ha tjänat ett viktigt syfte för hela befolkningen i den södra delen av Norden. Denna slutsats gör att vi kan tala om en allians, även om vi inte kan klarlägga vad det egentligen innebar det vill säga vilka rättigheter och skyldigheter som den byggde på.

Hantverkarna

Som nämnts ovan tillverkade inte var och varannan bonde själv sin flintyxa, utan det kan bara ha varit ett extremt litet antal tillverkare som sörjde för behovet i hela södra Skandinavien. Denna specialisering av olika uppgifter eller yrken kan påvisas mycket tidigt. Det gäller upphämtandet av flinta, tillverkningen av flintaföremål, tillverkningen av diverse andra föremål som skafthålsyxor och megalitgravar, samt upprätthållandet av kontaktnätet. Därtill kan vi förmoda att det bara var ett mindre antal personer i samhället som hade en specialiserad kunskap i bl a anatomi, astronomi och geometri.

Om vi t.ex. granskar den anatomiska kunskapen, vet vi inte hur omfattande kunskaper läkarna hade, bara att den i varje fall i vissa stycken var mycket avancerad. Ett exempel är trepaneringen, som är en enklare form av hjärnoperation. Det innebär att ett hål, normalt c:a 3-4 cm i diameter, karvas ut i kraniet. Numera vet vi varför. De allra flesta trepaneringarna har utförts på vuxna män, och på den vänstra sidan av huvudet. Orsaken är att dessa personer medverkat i närstrider med högerhänta personer. De har fått ett slag mot huvudet som inte varit dödande, men väl gett upphov till krosskador av huvudskålen. För att kunna få bort lösa benbitar och blodansamlingar under kraniet, utförde man en trepanering. Detta trots att man inte hade sterila redskap eller någon klinisk ren operationssal. Så gott som alla patienter levde många år efter operationen.

Trepanering av ett manshuvud. Omkring 3350-3000 f.Kr., Danmark.

Fortfarande göms föremål i jorden. Här visar Kurt Bertilsson i Skattegården, Vårkumla, upp en fin tunnackig flintyx som han hittade vid plöjning.

Föremål - för vem?

Det är en gammal fördom att flintyxor var allmänna i samhället och att i stort sett var och varannan person ägde en. Moderna undersökningar visar att detta knappast kan ha varit fallet. Hur man än försöker räkna ut hur pass vanliga t.ex. flintyxorna var, kommer man fram till att de borde ha varit relativt ovanliga. Det borde ha funnits åtskilliga människor per flintyx. Detta är inget speciellt för dessa yxor, utan något som är allmänt för en stor del av det material som är känt för oss från denna tid.

Det är både ett viktigt och intressant problem. För att kunna förstå denna tid bättre, finns det anledning att granska förhållandet närmare. Om vi t.ex. utgår från antalet gravlagda i de tidigaste megalitgravarna, dösarna, leder det till att befolkningen var minst 150 personer i södra Sverige. Eller rättare sagt, den del av befolkningen som direkt berördes av gravläggningarna i dösarna var aldrig fler än runt 150 st i detta område. Om detta hade varit den totala befolkningen, skulle det leda till att var och en av dem ägde 10-20 flintyxor i genomsnitt. Vi vet att det inte var så. Genom bl a vanliga enmansgravar i Danmark vet vi att flintyxorna var betydligt ovanligare. Utifrån diverse jämfö-

relser kan vi till slut komma fram till att i genomsnitt ungefär var 50:e person ägde en flintyxa och var 500 :e person gravlades i en dös. Dessa tal ger en uppskattad bild av situation, men den lokala variationen kan vara stor.

Dylika beräkningar väcker den obehagliga frågan vilket material som kan återspegla den totala befolkningen. Tyvärr verkar det vara som så att samtliga föremål, redskap och gravar som vi känner till, inte var avsedda för gemene man i samhället, utan för ett fåtal eller ett litet urval. Inte ens de små flintaföremålen som skrapor och dylikt kan ha varit vanliga i dåtidens samhälle.

Detta leder till slutsatsen att de kvarvarande föremålen och gravarna var till för ett litet urval. Gemene man har inte lämnat några spår efter sig. Detta i likhet med situationen under jägarstenåldern.

Var finns boplatserna?

Om nu varken föremålen eller gravarna återspeglar den totala befolkningen i någon högre grad, återstår bara boplatserna. Känner vi bara till boplatserna inom ett område, kan vi dra relativt långtgående slutsatser om samhället. Frågan är därför - Var finns boplatserna?

Innan vi börjar söka efter boplatserna, måste vi fråga oss *vad* vi söker efter. Hur ser lämningarna ut från boplatserna? Denna fråga har diskuterats relativt livligt den sista tiden, eftersom det har blivit alltmer uppenbart att en "normal" boplats inte lämnar någonting efter sig! Hur kan då detta vara möjligt? Flintavslag indikerar nödvändigtvis inte en boplats. Tvärtom är flintavslagen ofta sylvassa, och ytterst olämpliga att ha på en boplats. Dessutom är det troligt att de långt flesta föremålen i flinta blev tillverkade på speciella platser i Skåne och Danmark. Det gör att avslagen antingen borde komma från sönderslagna föremål - oklart i så fall när det skett - eller från en långt senare import av flinta. Generellt sett är flintavslag extremt sällsynt norr om Skåne, med vissa undantag längs Västkustens yttre kust. Vad som i stort sett återstår är keramiken, vilken i allt högre grad har visat sig återspegla olika ceremonier och riter vid gravar och kultplatser. Inte heller dessa indikerar boplatser. Sannolikt användes istället kärl i trä och näver samt skinnpåsar m.m. på gårdarna, men inte keramik.

Om vi vänder på resonemanget och utgår från att samtliga gårdar använde keramik och flinta flitigt, då skulle hela Falbygden med omnejd vara översållad med keramikskärvor och flintavslag. Men den faktiska situationen är den direkt omvända. Med andra ord kan inte keramik och flintavslag ha varit något som hört till en vanlig gård. Således ser den framtida forskningen dystert ut inom detta område. Vi kommer

förmodligen aldrig att finna något större antal hus och gårdar från stenåldern.

Om vi nu har tur och hittar konkreta husrester, återstår många frågor. Hur såg huset ut, och vad har det använts till? Bara för att det kanske var ett hus, innebär inte det att man måste ha bott i det. Möjligheten finns att det inte är ett bostadshus, utan att huset ifråga har haft en annan funktion. Denna möjlighet blir desto mer uppenbar när vi granskar det nuvarande forskningsläget. Av de extremt fåtaliga husen vi känner från södra Skandinavien, visar det sig att merparten *inte* kan vara bostadshus, och *inget* kan säkert påvisas vara ett bostadshus. Om någon frågar oss hur bostadshus såg ut under "bondestenåldern", finns bara ett svar: Vi vet inte. Likaså om någon frågar oss var boplatserna legat eller vad som blir kvar på en boplat, är vårt svar : Vi vet inte och förmodligen blir ingenting kvar.

Denna situation kan jämföras med exempelvis de gårdar som flyttats vid skiftena på 1800-talet. Trots att det bara är drygt 100 år sedan, finns det i regel ingenting kvar. Går vi tillbaka ytterligare ett par hundra år, fanns det i stort sett ingenting på gårdarna som kunde stå emot tidens tand. En övergiven gård var i regel dömd att försvinna helt och hållet.

Rekonstruerat hus från tiden omkring 1900 f.Kr. vid Fornbyn i Skånes djurpark. Den senaste forskningen har starkt ifrågasatt om det verkligen var ett bostadshus.

Rekonstruerat kulthus av "Tustrup-typ", Jylland. Omkring 3350 f.Kr.

Rekonstruerat parti av ingången till ett kultområde av "Sarup-typ" vid Fornbyn i Skånes djurpark. I verkligheten har de sannolikt haft en betydligt mycket mer komplicerad konstruktion. Omkring 3350 f.Kr.

Vad betyder ”boplats” inom arkeologin?

Även om den ovannämnda situationen synes vara den krassa verkligheten, används ordet ”boplats” flitigt inom arkeologin. Man måste då komma ihåg att ordet i det närmaste saknar innebörd. Med benämningen boplats avses i stort sett *alla rester efter mänsklig verksamhet som inte är grav, depå eller lösfynd*. En depå kan t.ex. vara två flintyxor som grävts ned tillsammans, och ett lösfynd är ett enskilt föremål som påträffas utan samband med andra föremål. Just med tanke på att ordet boplats saknar konkret betydelse, samt i hög grad kan vara missvisande, har andra benämningar blivit allt vanligare, som t.ex. ”aktivitetsyta” det vill säga en yta där någon eller några personer har varit aktiva med någonting. Detta ord säger mer om vad det egentligen handlar om - en plats med okänd aktivitet och okänd funktion.

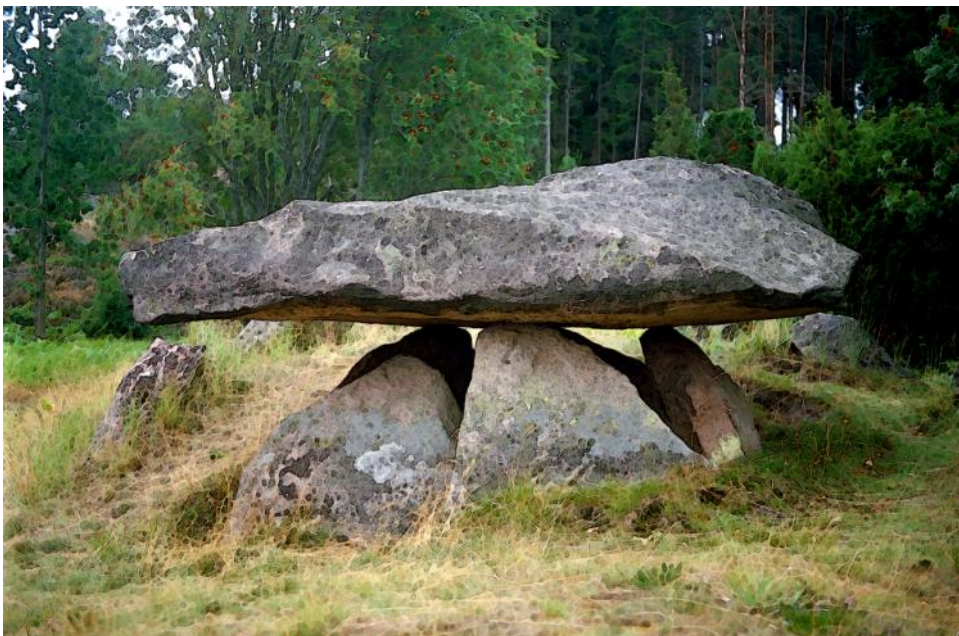
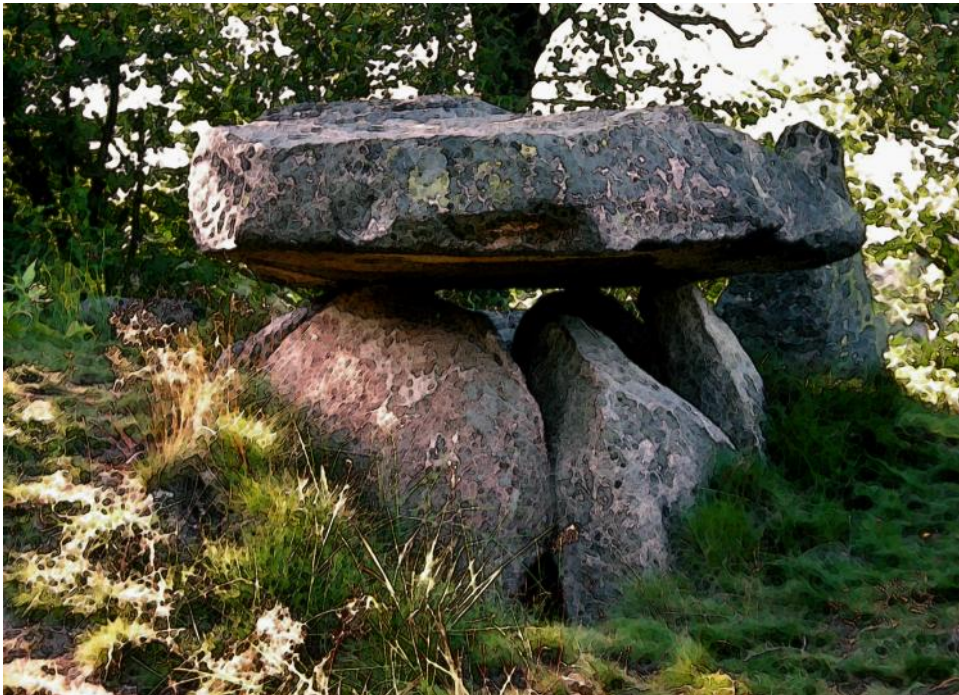
Utvecklingen under tusen år

Utvecklingen under bondestenålderns första 1000 år – Trattbägarkulturen - var markant i vissa stycken och marginell i andra. Kort och gott är det ett förhållandevis avancerat samhälle vi möter, och inte ett primitivt.

Det som förändras minst under denna tid är den rumsliga utbredningen av kulturens olika föremålstyper från skilda tidsperioder. Med andra ord var kontaktnätet stabilt, liksom systemet för spridning av föremålen. Däremot kan andelen föremål per område variera kraftigt. Eftersom inte samtliga personer i detta område kan ha deltagit i spridningen av föremål och nya traditioner, leder det till att bara ett litet urval kan ha skött denna verksamhet. Denna slutsats - att bara ett litet urval berörs - är så pass vanlig under bondestenåldern, att det finns anledning att betrakta samhället som hierarkiskt. Det innebär i detta fall att det sannolikt fanns en klart fixerad rangordning i samhället, men också en indelning mellan hantverkare och jordbrukare. Däremot finns det ingenting som antyder att det skulle ha funnits en separat krigarklass. Troligen var det istället jordbrukarna själva som fick tjänstgöra som krigare när det behövdes.

Detta samhällssystem tycks inte ha förändrats i någon högre grad under de första 1000 åren (se dock nedan). Det finns klara indikationer både från tidsperiodens begynnelse, mitt och slut. Märkligt nog tycks det mesta ha rötter från bondestenålderns allra första början, varefter traditionernas och föremålens utformning och stilideal förändrats mer eller mindre. Ett exempel är stenkammargravarna - dösar och gånggrifter - som hade en föregångare i långhögen. Dessa fanns under bondestenålderns första århundraden i främst vissa delar av Danmark, och de var väldiga monument över 1-2 personer. Som namnet antyder

var de långa jordhögar, ibland flera 10-tal meter långa, och det var ytterst få i samhället som fick en sådan gravplats. Stilidealet skulle förändras, varvid långhögens tråkista förändrades till en stenkista med stentak. Monumentet skulle bli än mer imponerande, eftersom stenkammaren inte gömdes i jordhögen som tråkistan, utan blev fullt synlig. Härigenom hade jordhögen spelat ut sin dominerande roll. På motsvarande sätt skulle även andra föremålsformer förändras.

Dös med femhörnig kammare och det typiskt överdimensionerade takblocket, Bottna sn, Bohuslän. Rester efter en likadan dös finns i Falköpings stad, vid Kapellsgatan, Södra Bestorp.

Kulturförändringen och sociala centra

Denna tidsperiod genomled dock en kraftig kulturförändring runt 3350 f.Kr.. Den är så pass påtaglig att den utgör en kronologisk gräns, mellan tidigneolitikum (ca 3950-3350 f.Kr.) och mellanneolitikum (ca 3350-2950 f.Kr.). Efter denna gräns skulle merparten av gravarna och föremålen få en annan men ofta snarlik utformning. En del skulle stå i skarp kontrast till det äldre. Trots det är det ingen tvekan om att det fanns en kulturell kontinuitet. Således var det inget tvärt brott, bara en snabb och kraftig förändring.

Stockbåtar är kända från stora delar av forntiden. Troligen fanns även stora båtar och möjligen skepp redan under bondestenåldern.

Under hela trattbägarkulturen finner man att det mesta tycks kretsa kring två områden. På Själland och i Nordjylland finns de flesta grav- och redskapstyperna rikt företrädda, men ibland enbart i det ena av de två områdena. Dessutom kommer ett flertal av de lokalt utvecklade formerna från något av dessa områden eller från dem båda. Det material som vi har kännedom om visar relativt tydligt att just dessa två områden varit någon form av materiella centra. Eftersom de berörda gravarna och föremålen bara tycks tillhöra ett litet urval av befolkningen, finns det anledning att betrakta områdena även som sociala centra och som centra för kontaktnätet. Märkligt nog kan Själland ses som ett centrum även för södra Sverige och Norge, medan utvecklingen i Nordjylland endast berört övriga delar av Danmark. Det gör att

vi inte kan spåra någon direktkontakt mellan t.ex. Nordjylland och Bohuslän, men däremot mellan Själland och Bohuslän. Grovt sett kan hela detta alliansområde indelas i ett centralområde och ett marginalområde. I centralområdet som främst omfattar Själland-Skåne (samt Nordjylland) finns gott om föremål och gravar, och då allra helst på Själland som dessutom har en hel del lokala särformer. I marginalområdet däremot, som omfattar i stort sett resten av södra Sverige samt södra Norge, finns tämligen gott om vissa föremålstyper medan andra kan saknas helt. Ett exempel är dösarna som så gott som helt saknas i marginalområdet.

En riksbildning under stenåldern?

Frågan om det funnits någon form av riksbildning redan under bondestenåldern är mycket komplicerad. Vad menar vi med riksbildning? Vad står ordet för egentligen? Med ett rike kan vi mena ett bestämt område där de olika befolkningsgrupperna - stammar, klaner o.dyl. - var allierade med varandra. En dylik federation eller allians måste bygga på en eller flera centrala funktioner. De enskilda grupperna måste ha delgivits både rättigheter och skyldigheter. En del forskare menar att riksbildningen skedde först runt 1000-talet, genom influenser från kristendomen. Härigenom fick man skrivkonsten, administrationen och en sammankallade ideologi. Vi vet att riksbildningen inte är yngre, däremot kan den vara äldre. Att ge den katolska kyrkan hela äran av riksbildningen här uppe i Norden, är samma sak som att påstå att befolkningen här uppe var oförmögna att själva kunna klara av att lösa vissa samhällsproblem. Enligt de skrivna källorna fanns ett flertal stora och mäktiga konungar som var hedningar, både i Norden och i England, Skottland och på Irland.

Skrivkonst kan anses vara en nödvändighet för att kunna upprätthålla en avancerad administration. Runorna, den nordiska skrivkonsten, fanns senast från 200-talet. Tyvärr vet vi varken om det fanns någon föregångare eller i hur hög grad runorna användes för administrativa ändamål. Problemet är att den administrativa dokumentationens betydelse lätt kan överdrivas. Om medeltidens konungar och jordägare kunde uppbära skatt och arrenden utan skriftliga dokument, kan detta ha varit fallet även tidigare. Likaså kunde tingen utfärda domar intill början av 1600-talet innan kravet kom att de skulle sättas på pränt. Med andra ord är det teoretiskt sett fullt möjligt att den medeltida riksorganisationen kan ha haft föregångare både under järnåldern och tidigare. Den sammanhållande ideologin hade inte en religiös prägel, vilket innebär att den katolska kyrkan bidrag måste ha varit marginell, om den överhuvudtaget bidragit med någonting alls. Istället bör vi utgå ifrån att det fanns andra mer grundläggande krafter som gav en sammanhållande ideologi, som önskemålet att försvara sina anhöriga och sin egendomen också önskemålet att vinna en god position i den

lokala gruppen. Dessa kan ses som de grundläggande krafterna i en flock eller grupp hos såväl människor som flockdjur. Hur som helst finns det ingenting som hindrar att en riksbildning har skett långt före kristendomens införande, kanske redan under bondestenåldern.

Något som är centralt för alla bondekulturer, oberoende av tid och rum, är behovet att kunna försvara boskap, grödor, förråd och redskap. Det enda de har gemensamt med jägarkulturer, är att de båda vill försvara sina anhöriga och sitt landområde. Med andra ord behöver bonden i regel en mycket mer avancerad och komplicerad försvarsorganisation, eftersom dennes näringsystem är mycket mer sårbart och lättare att stjäla.

Generellt sett kan vi utgå ifrån att man från bondestenålderns början infört en viss mängd nya regler och lagar för att kunna upprätthålla ordning i det nya samhällssystemet, men också att den enskilde individen fått sig pålagt fler skyldigheter för att det nya systemet skulle kunna fungera. Utifrån detta är det inte orimligt att någon form av federation eller allians upprättats i samband med övergången till bondestenåldern. Frågan är snarare hur omfattande den varit. Som störst kan det ha motsvarat det kontaktnät som täckt hela södra Skandinavien, men detta område kan också ha bestått av ett visst antal federationer som i sin tur på något sätt varit förbundna med varandra. Det omfattande och stabila kontaktnätet visar i sig att det måste ha funnits någon form av riksbildning. Det kan vi inte komma ifrån.

Utflyttning av bönder?

En annan fråga som är av stort intresse, är var man generellt sett bodde någonstans? Var det främst i dagens stora jordbruksbygder, som Falbygden och Varaslätten, eller bodde man även i dagens skogsbygder? Utbredningen av t.ex. flintyxor visar tydligt att en viss koncentration finns på Falbygden, jämfört med resten av Västergötland, men att en förvånansvärd stor andel kommer från områden som idag inte har några större ytor av sammanhängande åkrar och ängar. Eftersom yxornas utbredning återspeglar någon aktivitets utbredning, kan vi generellt sett sluta oss till att de även återspeglar den ungefärliga bosättnings utbredning. Det gör att även dagens skogsbygder i relativt hög grad var befolkade redan från bondestenålderns början. Frågan är hur det kan komma sig. Valde man att bo långt ifrån varandra, i hög grad oberoende av jordartens bonitet eller avkastningsmöjligheter för att kunna få stora egendomar, eller var befolkningen så stor att en del var tvungna att bo utanför de stora jordbruksbygderna? Förmodligen ligger sanningen någonstans däremellan. Vid övergången till bondestenåldern kan Västergötland gissningsvis ha haft en befolkning på omkring ett par tusen personer. De var sannolikt utspridda över hela området och levde gott av det som naturen själv gav. Men det var

säkert inte alltid som dessa områden var lämpliga för bondenäringskrav, utan att en del fick flytta. Men det finns ingenting som antyder att det var någon större andel som flyttade. Tills vidare kan vi tänka oss att utbredningen av de tidigaste bönderna också återspeglar utbredningen av befolkningen under slutskedet av jägarstenåldern.

Slutet

Runt 3000 f.Kr. förändrades situationen raskt i stora delar av nordöstra Europa. En ny tid hade kommit, och så gott som ingenting skulle bestå och vara sig likt längre. Allt inom trattbägarkulturen försvann som över en natt i både Danmark, södra Norge och södra Sverige. Det nya - stridsyxekulturen (ca 3000-2400 f.Kr.) - skulle få ett dominerande inflytande även i Tyskland, Nederländerna, Polen, Baltikum, Finland och västra Sovjetunionen, men det är en annan historia.

* * * * *

VARFÖR BYGGDES ÖVER 200 GÅNGGRIFTER PÅ FALBYGDEN?

Lars Blomqvist / Bägerfeldt

Nedan presenteras en del av de forskningsresultat som framkommit sedan artikeln "Gånggrifterna på Falbygden" publicerats i FALBYGDEN, årsbok nr 42, 1988.

Vart man än åker på Falbygden så kan man hitta en eller ett par gånggrifter. De ligger som tunga kolosser ute i markerna, och få är de som funderar över vad de egentligen är för något. En sådan mängd gör kanske att man inte reflekterar över att det kan vara något märkvärdigt med dem. Men det är just vad det är. Inte någonstans i hela Europa finns någonting liknande.

Megalitgravarna

Redan från neolitikums början, det vill säga "bondestenålderns" början runt 4000 f.Kr., tillverkades föremål i flinta, annan bergart och bärnsten som knappast kan ha varit avsedda för gemene man, utan enbart för ett urval i samhället. Dessa föremål kan ha haft stort statusvärde under dess bärarens livstid, men inte därefter. I viss mån byggdes monumentala gravar - långhögar (c:a 4000-3600 f.Kr.) - men det var främst i Nordjylland. Deras ofta gigantiska storlek och deras fåtalighet antyder att det var mycket speciella personer i samhället som fick en dylik gravplats. Runt 3600 f.Kr. förändrades denna gravtyp relativt kraftigt. Gravkammaren blev byggd i sten och gjordes synlig. Dösen hade utvecklats. Till en början var kammaren endast till för en eller högst ett par personer. Dösarna fick en mycket större utbredning. Runt om i Danmark finns inte mindre än drygt 6000 dösar. I Skåne och längs Västkusten upp till Osloviken i Norge finns 98 säkra dösar, och i övriga delar av södra Sverige finns ytterligare 7 st som ligger utspjutt i området. Tre av dem ligger dock på Falbygden. Dösen är den äldre typen av megalitgravar, och runt 3350 f.Kr. skulle den ersättas av den yngre typen - gånggrifterna.

Gånggrifterna

Samtidigt med den stora kulturförändringen c:a 3350 f.Kr. inom trattbägarkulturen i södra Skandinavien, förändrades också megalitgravarna kraftigt. Dösens lilla gravkammare växte ut och blev mång-

dubbelt större. Nu kunde fler än bara någon enstaka person gravläggas i samma gravrum.

Fyra av gånggrifterna i Karleby.

På ett ungefär fanns det utrymme för 10-20 personer per gånggrift. I samband med att dösen utvecklades hade gravkammaren fått en öppning och en liten gång. Ofta var det fråga om två parställda stenar om bara ett par decimeters höjd och en motsvarande bredd, medan de var runt en meter långa. Konstruktionen är av sådan art att det inte går att krypa igenom gången, vilket innebär att den inte behöver ha haft någon praktisk betydelse. Dess funktion kan ha varit rent symbolisk.

Detta är viktigt med tanke på att just denna lilla gång kom att växa ut kraftigt hos gånggrifterna. Sistnämnda gravtyp har i regel en flera meter lång gång som dessutom är betydligt bredare och högre. Ursprungligen kunde man krypa igenom de flesta av dessa gånger, men med tanke på att man uppenbarligen inte har gjort det i dösarnas gång, är det tveksamt om man har gjort det hos gånggrifterna. Möjligen har det ökade antalet gravläggningar per kammare medfört ett önskemål om att kunna ta sig i kammaren utan att behöva lyfta på ett takblock, men det är inte omöjligt att man t ex lyft på ett takblock även vid gravläggningar i gånggrifterna.

Dös med femhörnig kammare och kort gång (i förgrunden) Gången hade ingen praktisk betydelse, utan sannolikt bara en symbolisk funktion. Omkring 3400 f.Kr. Lurs sn, Bohuslän.

Interiör eller exteriör?

För att kunna förstå idén med megalitgravarna kan omsorgen om vissa konstruktionsdetaljer ge viss ledning. Dösarna har så gott som alltid byggts på ett sådant sätt att det nedlagda arbetet ska synas på långt håll. Ibland har den uppstickande gravkammaren omgärdats av en avlång jordhög, en rest från långhögen konstruktion, eller en rund jordhög. Oavsett om jordhög finns eller inte, har relativt många av dösarna en omgivande kantkedja av resta stenar, i rund eller rektangulär form sett ovanifrån. Dessutom är det inte ovanligt att kammaren har ett takblock som är betydligt mycket större än det direkta behovet. Hos dösarna får man uppfattningen att det är exteriören som är det väsentliga, och kanske också det enda som är viktigt.

Kallmur mellan två väggstenar.

Gånggrifterna saknar i regel den omgivande kantkedjan av resta stenar, och hade ursprungligen endast en marginell stenpackning runt om kammaren. Relativt många gånggrifter fick en omgivande jordhög upp till tak under slutskedet av stenåldern (c:a 2400-1800 f.Kr.) i samband med att de återanvändes och i viss mån byggdes om till hällkistor. Till det yttre tycks gånggrifterna i betydligt mycket högre grad vara praktiskt och rationellt avpassade i enlighet med de behov som fanns rörande ett gravrum i sten av en viss storlek. I stället har man lagt ner mer arbete på interiören. Men detta kan vara en följd av att kammaren blivit större. Exempel på detta är sektionindelningen, det vill säga skiljeväggarna i sten mellan de gravsatta, och den ibland omfattande kallmurningen mellan väggstenarna. Detta får inte ses som att gånggrifternas utseende var utan intresse. Tvärtom tycks detta ha varit lika betydelsefullt som hos dösarna, fast det uttryckts på ett annat sätt. De två gravtyperna är monumentala på två olika sätt.

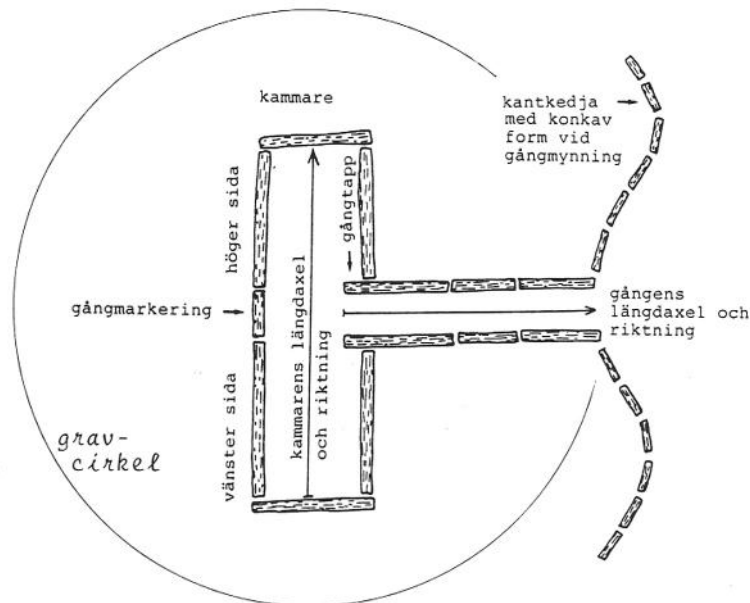
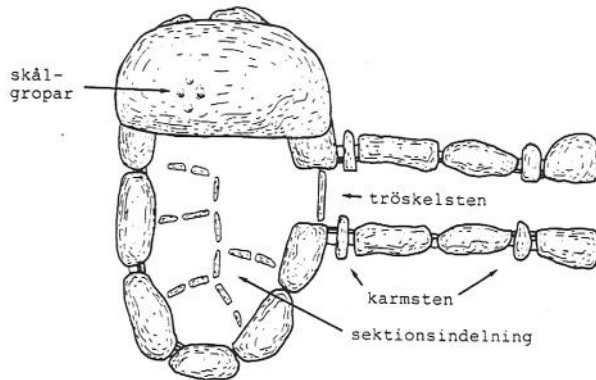
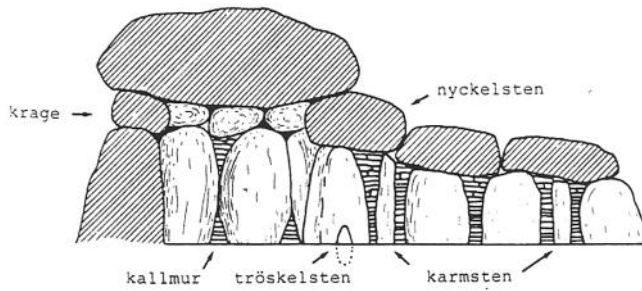
Utifrån det behov som fanns har man lagt ner omsorg både om interiören i kammaren och i viss mån i gången, om exteriören, såväl hos dösarna som hos gånggrifterna.

Om konstruktionens innebörd

En sak är säker, megalitgravarna är inte bara gravplatser. Man bygger inte gravar där byggnadsmaterialet väger runt 200-400 ton per styck endast för att kunna gravlägga 10-12 personer. Likaså behöver man inte tänka på att bygga in en mängd konstruktionsdetaljer bara för att kunna erhålla ett fungerande gravrum. Allt detta talar sitt eget språk. Tyvärr ett språk som vi inte riktigt förstår. Men det vet vi, att graven som helhet tillika med en stor del av konstruktionsdetaljerna även har haft en symbolisk funktion. I detta sammanhang kan man göra en jämförelse med t ex de medeltida kyrkorna som byggdes efter givna regler för många av konstruktionsdetaljerna. Dessa är svåra eller rent av omöjliga att förstå om vi inte tar del av de skrivna källorna som beskriver dess symboliska funktioner. Detsamma gäller för megalitgravarna, men med den skillnaden att vi saknar ett facit. Vi kan bara konstatera att det finns en stor mängd symboler inbyggda i dem, och endast i bästa fall kan vi skapa oss en uppfattning om vilken typ av symbolisk funktion det är frågan om.

Utifrån detta ter det sig tämligen naturligt att megalitgravarna inte har fyllt samma uppgift i olika delar av södra Skandinavien. I de områden där dessa symboler har haft störst betydelse bör också de flesta gravarna ha byggts. Om symbolerna exempelvis var viktiga inom kontaktnätet som täckte södra Skandinavien, och kanske i den/de allianser som täckt detta område, bör dessa gravar primärt ha tillhört de folkgrupper som bodde "centralt". Dock var det inte alla i befolkningen som

fick en dylik gravplats, utan endast ett litet urval, varför dessa i högre grad än annorstädes kan ha bemödat sig att uppföra den symboliska kod - megalitgravens - som gav viktig information till alla som förstod det symboliska språket. Om detta är en riktig tankegång vet vi ännu inte, men det är i varje fall en hypotes som kan förklara orsaken till megalitgravarnas utbredning. Dock inte alla. Inte gånggrifterna på Falbygden.

Termer som används vid forskningen av gånggrifterna.

Falbygdens gånggrifter

Den formmässiga utvecklingen hos megalitgravarna och den rumsliga utbredningen från en tid till en annan, följer ett regelbundet mönster, undantaget situationen på Falbygden. Under c:a 350 år byggdes dösar inom ett relativt givet område. Inom samma område byggdes även gånggrifter. Men de byggdes i regel inom ett område med dösar, sällan i utkanten av ett sådant område. Dösarna har generellt sett en vidare utbredning både lokalt och regionalt. Därmed är det naturligt att utkantsområden som Osloviken i Norge, Värmland, Östergötland och Gotland, saknar gånggrifter eftersom de bara har en enda eller högst någon enstaka dös. Ett undantag är Öland som har en dös och tre gånggrifter. Detta kan ha varit en följd av att gånggriftsbyggandet även ökade relativt kraftigt i östra Skåne. Men det som slår alla rekord är situationen på Falbygden. Utifrån de tre dösarna och med hänsyn till utvecklingens förlopp i omgivande delar av västra Götaland, borde det inte finnas en enda gånggrift på Falbygden. Om vi dock jämför med Öland, vilket man inte gärna kan göra eftersom de ligger i två skilda delar av södra Skandinavien, skulle det på sin höjd vara rimligt med ett 10-tal gånggrifter på Falbygden. Inte mer! Hur ska vi då kunna förklara att det finns över 200 gånggrifter?

De en gång välformade stenblocken har många gånger vittrat mer eller mindre kraftigt. Det gäller främst kalksten och sandsten. I detta fall från Karleby sn, har den rektangulära formen bibehållits i c:a 5300 år.

Gånggrifternas särart

Det märkliga med Falbygdens gånggrifter är inte bara att de är så många, utan det är en hel del omkring dem som inte stämmer med det generella mönstret. De kanske viktigaste avvikelserna är:

1. Det stora antalet om 203 säkra gånggrifter mot 91 st i resten av landet. Det är 69% av det totala antalet, eller drygt 2/3.
2. Den stora tätheten om 1 säker gånggrift per 1,8 km² nutida åkeryta i genomsnitt, vilket står i skarp kontrast till andra områden. I exempelvis Skåne finns 1 säker gånggrift per 100 km² nutida åkeryta.
3. Den relativa storleken på t ex kammaren är större. Kammaren är 7,0 m lång i genomsnitt! Den största gånggriften i övriga Sverige har en kammarlängd om "bara" 6,6 m. Den längsta på Falbygden är c:a 17,2 m.
4. De är till skillnad från andra områden rika på konstruktionsdetaljer som gångmarkering, gångtapp, nyckelsten och sektionsindelning, men inte på kallmur, tröskelsten och karmsten.
5. Falbygden saknar i stort sett en tidigare megalitgravstradition. Utifrån de tre dösar (3% av det totala antalet i Sverige), är det förväntade antalet gånggrifter 0 st, och det maximala antalet runt 10 st, sett i ett nordiskt perspektiv av den rumsliga utvecklingen.
6. Den tidigaste typen av gånggrifter saknas, och början på deras byggnadstid kan uppskattas till c:a 50 år senare än i Skåne och på Västkusten, det vill säga c:a 3300 f.Kr.
7. Runt hälften av de säkra gånggrifterna på Falbygden är placerade på sådant sätt gentemot varandra att avstånden står i relation till varandra och bildar geometriska mönster.
8. De kan i stort sett ligga var som helst i terrängen utom på platåbergen. Detta i skarp kontrast till situationen i resten av Sverige samt i Danmark och Norge, där man undvikit direkta höjdlägen med utsikt åt alla håll. Istället är de ofta placerade på sidan av en sådan plats, om nu terrängen är kuperad.
9. De ligger i ett inlandsområde, och inte i en kustzon. Av de 489 säkra och osäkra megalitgravarna i Sverige-Norge ligger endast 6 st i ett inlandsområde, undantaget de på Falbygden. Alla andra ligger vid Östersjön, Öresund, Kattegatt och Skagerack.

Konstruktionens vittnesbörd

Även om Falbygdens gånggrifter skiljer sig konstruktionsmässigt från de övriga i Sydskandinavien, finns vissa likheter i detaljerna. Gångmarkering finns bara på Falbygden, men gångtapp finns även hos

några få gånggrifter i södra Halland och NV Skåne. I detta fall kan vi misstänka att en direktkontakt via Ätrands dalgång har förekommit. Nyckelstenen har samma utbredning, men därtill finns minst ett fall i mellersta Bohuslän (Bokenäs sn, RAÄ 43), samt ett större antal i Danmark. Sektionsindelningen har samma utbredning som gångtappen, men förekommer dessutom i SO Skåne och sporadiskt i Danmark.

Två gånggrifter av samma typ. Överst en gånggrift från Löderups sn, Skåne, och nederst en gånggrift av "skånsk-dansk" typ vid Midfalegatan, Falköping.

En annan likhet med kanske främst de skånska men även de danska gånggrifterna, är förekomsten av bulliga takblock. Det är inte ovanligt med just tre takblock på kammaren där höjden på de enskilda blocken är ungefär lika stor som bredden. Denna form på blocken ger graven ett speciellt utseende. Det intressanta i sammanhanget är att på Falbygden är detta vanligast på de kamrar som har en oval form, det vill säga den form som är vanligast i Skåne och Danmark. De flesta på Falbygden är annars rent rektangulära, vilket också förekommer i mindre antal i de andra områdena.

Genom detta kan vi spåra kontakter mellan Falbygden och området vid Ätråns utlopp, runt södra Halland och NV Skåne, i första hand. Frågan är vem som har påverkat vem.

Spetsnackiga flintyxor typ 1. Omkring 3900 f.Kr. Dessa två har återfunnits tillsammans i Marka sn.

Går vi tillbaka till dösarna, finner vi att dösen i Värmland och dösarna på Falbygden har en form som står de bohuslänska dösarna närmast. Mest markant är det hos dösen i Falköpings stad som har en utpräglad femhörnig form. Dessa finns även i Skåne men de är i regel mer långsmala, och inte likformiga som i Bohuslän. Några kontakter mellan Bohuslän och Falbygden kan dock inte spåras genom gånggrifterna, tvärtom. Här finns ett flertal tydliga skillnader i stilidealet. De är byggda efter olika regler. Istället har Falbygdens gånggrifter ett delvis gemensamt stilideal med södra Halland nordvästra Skåne och Danmark. Vad som är intressant i sammanhanget är att det i dessa områden finns konstruktionsdetaljer som saknas på Falbygden. Kall-

mur, tröskelsten och karmsten är mycket ovanliga, och krage saknas helt. Detta till synes oregelbundna mönster, innebär sannolikt att idé-spridningen gått både till och från Falbygden. Traditionen att bygga gånggrifter liksom den generella grundplanen måste ha spridits från Halland-Skåne eller Danmark. Idén bakom sektionsindelningen borde ha kommit från Halland-Skåne, samtidigt som ett eget stilideal utvecklats på Falbygden. Härigenom kan vi anta att såväl gångmarkering som gångtapp uppstått, varefter den sistnämnda idén spridits tillbaka till södra Halland och nordvästra Skåne. Dock fick aldrig vissa konstruktionsdetaljer någon betydelse på Falbygden, som tröskelsten, karmsten och krage.

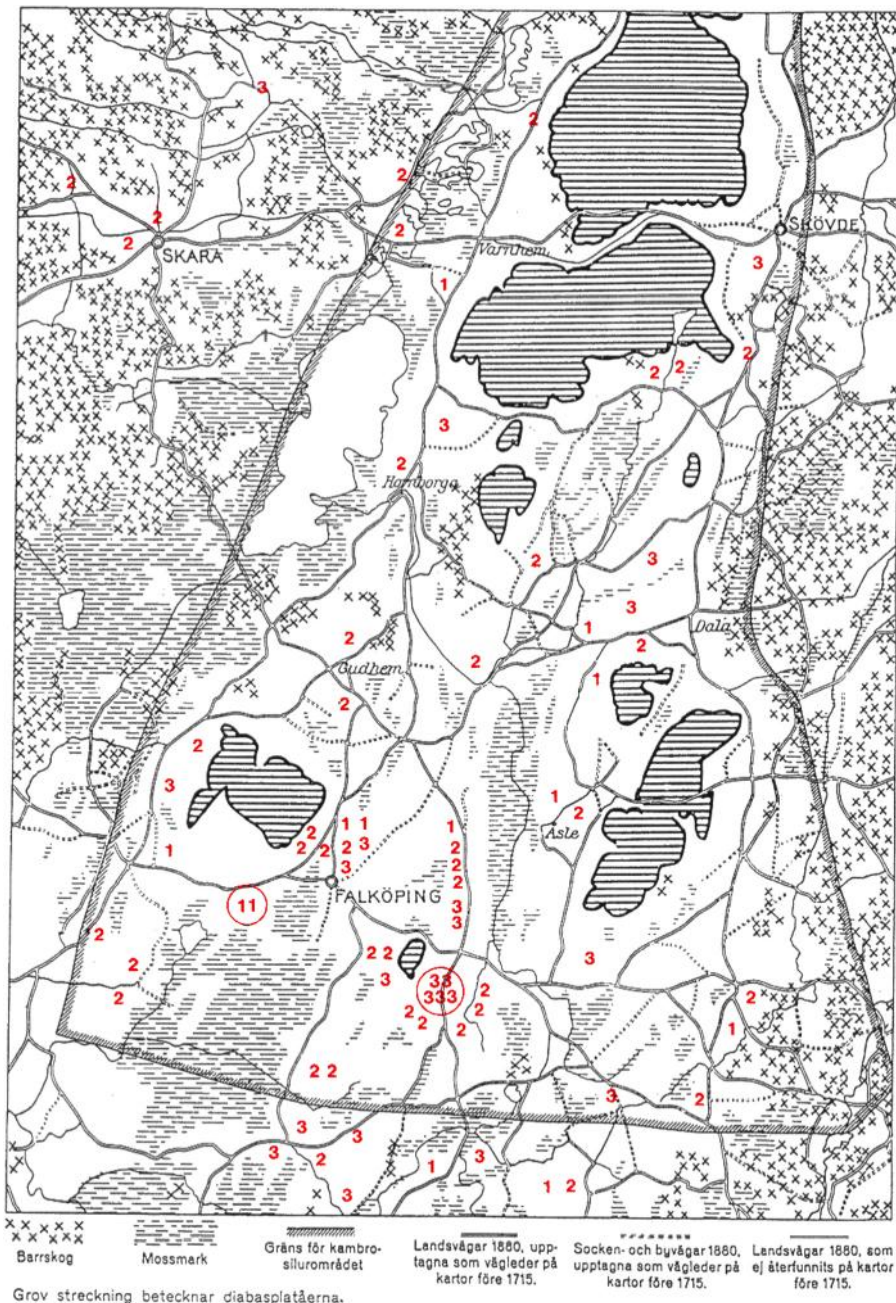
Likaså kom den rektangulära kammaren att dominera på Falbygden, medan den ovala dominerade i andra områden.

Särartens vittnesbörd

Den lokala särarten, vilken yttrar sig som ett lokalt stilideal, är mer eller mindre vanlig inom olika kategorier. Flintyxorna saknar i princip lokal särart av den enkla anledningen att tillverkningen förefaller ha varit centraliserad, varefter färdiga produkter spridits ut över ett visst område. Föremål som har lokal tillverkning kan däremot skilja sig mer eller mindre från likartade föremål från ett annat område. Keramikens urformning är ett exempel på detta, men också megalitgravarna. Grovt sett kan Sverige-Norge indelas i tre traditionsområden med stor likhet inom områdena och med tämligen markant skillnad mellan områdena. En viktig gräns går genom mellersta Halland, och området längs Västkusten upp till Osloviken utgör ett av områdena. Ett annat område är södra Halland och Skåne, och det tredje området är Falbygden. Utifrån dönsarna framträder endast de två första, medan Falbygden utgör ett tredje område genom gånggrifterna. De tre traditionsområdena kan kallas Västkustområdet, Skåneområdet och Falbygdsområdet.

I såväl Västkust- som Skåneområdet finns vardera ett mindre område som uppvisar en stabil och kontinuerlig megalitgravstradition. Det är trakten runt Orust i Bohuslän och SV Skåne. Märkligt nog är just dessa områden fattiga på de smärre konstruktionsdetaljerna som diskuterats ovan. Istället är det de omgivande områdena som är rika på dylika konstruktioner. Även dessa kan uppvisa en tämligen stabil tradition, men inte i lika hög grad. Om Orust och SV Skåne ska ses som centra för traditionen runt megalitgravarna i Sverige-Norge, varför har de då inte samma mängd detaljer som de andra områdena? Istället kan just SV Skåne uppvisa en del konstruktionsdetaljer som annars bara finns i Danmark. Detta indikerar att spridningen primärt gått från Danmark till SV Skåne (och Orust?) och därifrån vidare till omgivande områden. Men frågan återstår varför konstruktionsdetaljerna är

direkt ovanliga i dessa "centra". Den preliminära slutsats som tycks ligga närmast till hands är att dessa detaljer har kompenserat någonting som inte fanns utanför dessa "centra", vilket styrks av situationen på Falbygden. Här fanns inget motsvarande "centrum". I enlighet med det ovannämnda borde ett visst antal detaljer i konstruktionen ha upptagits eller utvecklats, och det är precis det vi ser. Frågan blir då snarare vad de har kompenserat.

FALBYGDEN MED OMNEJD c:a 4000-3800 f.Kr. Utbredningen av spetsnackiga flintyxor typ 1, 2 och 3, (sockenvis) vilka utgör en kronologisk serie. Ring avser en depå där ett visst antal yxor nedlagts tillsammans sannolikt som offer. (grundkartan upprättad av K. E. Sahlström)

Sammanfattningsvis innebär detta att Falbygden, trots det stora antalet gånggrifter, inte kan ses som ett naturligt centrum för traditionen runt megalitgravarna. Vi bör istället betrakta det som ett mycket speciellt "marginalområde", eller som en explosivt uppkommen utlöpare till Halland-Skåne-Danmark.

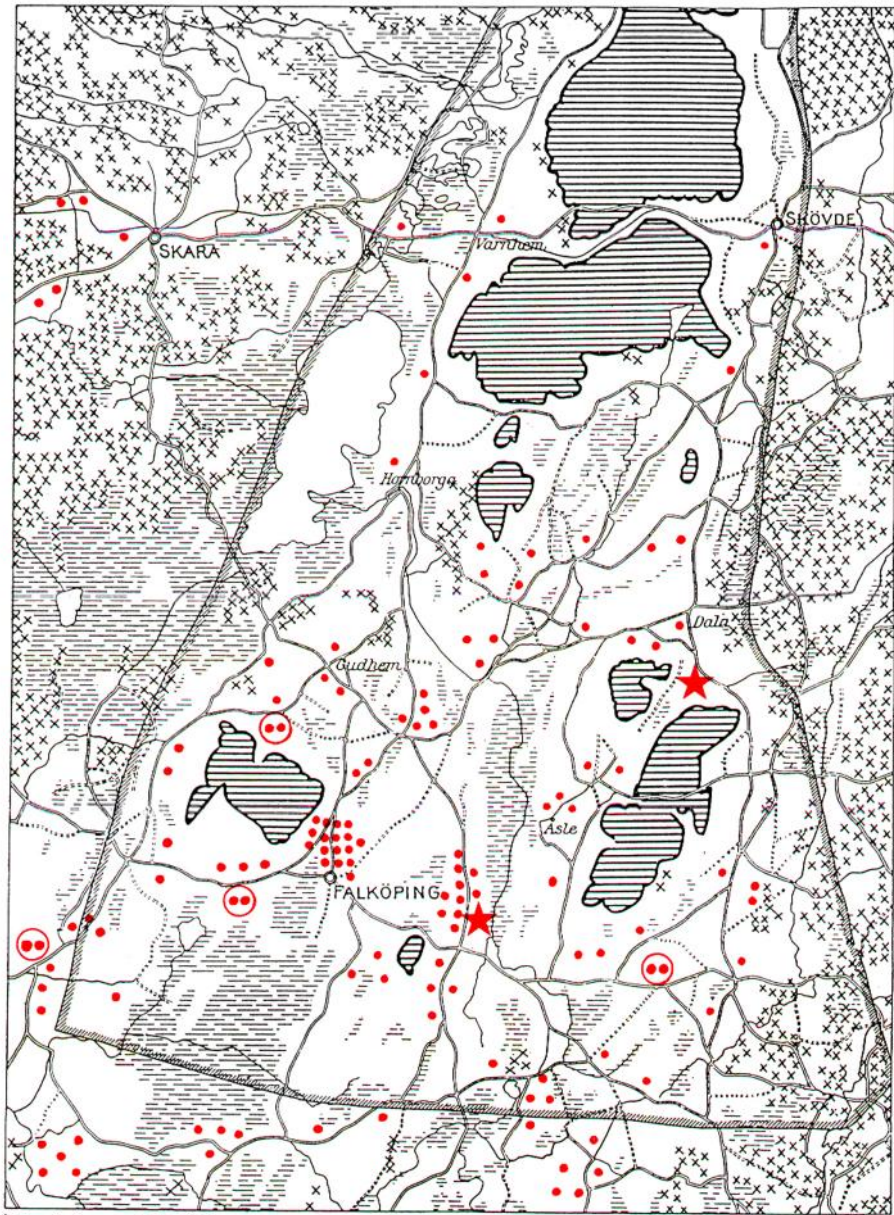

Tunnackig flintyx och mångkantsyx. Omkring 3700 f.Kr.

200 gånggrifter - varifrån?

Med tanke på att kontakterna med S Halland-NV Skåne är påtaglig, kan vi fråga oss om Falbygdens gånggriftsbyggare kom därifrån. Svaret måste bli nej. Megalitgravarna verkar ha varit mycket fast förankrade i samhället, och med bestämda funktioner. Det kan inte ha tillkommit vem som helst att bygga en sådan grav, utan de tillhörde ett speciellt urval av befolkningen och de utgjorde ett säreget inslag i samhället. Om vi för ögonblicket bortser från Falbygden, verkar megalitgravarnas funktion i samhället ha varit starkt reglerad. Grovt sett kan man beräkna att ungefär var 500:e person fick en gravplats i en megalitgrav, vilket dock kan variera relativt kraftigt från område till område. Men det var inte bara en gravplats, utan den monumentala konstruktionen i sig vittnar om att den även hade andra funktioner, vilka eventuellt även tillkom de övriga i samhället. Det bör helt enkelt inte ha funnits utrymme för att plötsligt bygga en mängd megalitgravar inom ett begränsat område, som t ex på Falbygden. Det skedde aldrig på Västkusten, och inte heller i Skåne eller i Danmark. Utifrån denna bild av megalitgravarnas funktion finns det inte utrymme för en tolkning som att man plötsligt fick lust att bygga över 200 gånggrifter inom ett speciellt område. Det enda rimliga är att gånggriftsbyggarna kom till Falbygden någonstans ifrån och byggde sina

gravar i enlighet med de regler som gällde i övriga delar av södra Skandinavien. Även om denna tolkning leder till märkliga konsekvenser, är det ändå den enda möjliga förklaringen. Situationen på Falbygden är så speciell att vi måste utgå från att orsaken till gånggrifternas uppkomst också varit extra ordinär. Kan vi då spåra dessa gånggriftsbyggare? Konstruktionen visar att de måste ha kommit någonstans från södra Skandinavien; Halland-Skåne eller Danmark.

Grov streckning betecknar diabasplåtarna.

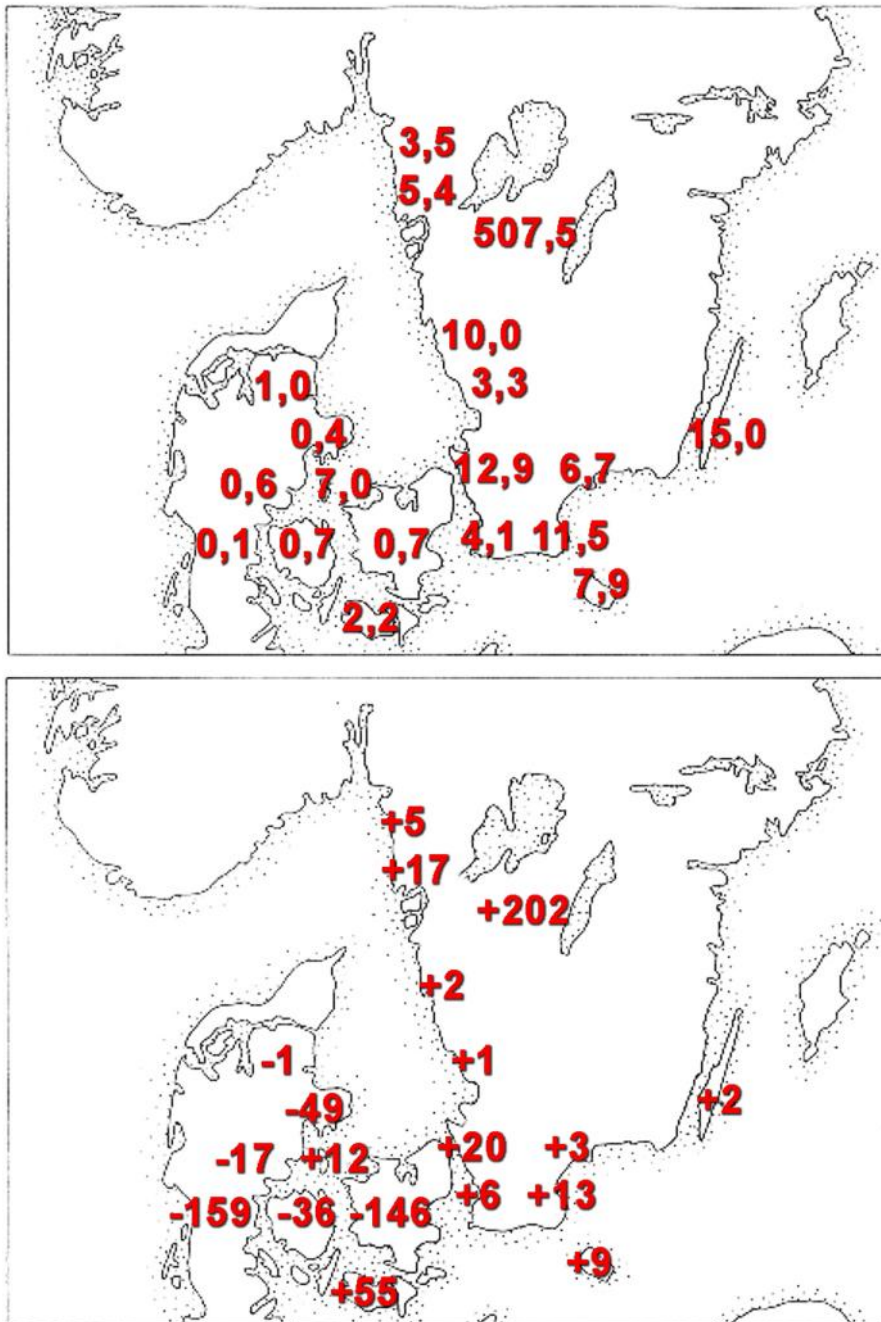
FALBYGDEN MED OMNEJD c:a 3800-3350 f.Kr. Utbredningen av tunnackiga flintyxor (punkt), c:a 3800-3350 f.Kr. och utbredningen av mångkantstyxor (stjärna), c:a 3950-3350 f.Kr. Ring avser en depå där ett visst antal yxor nedlagts tillsammans. Utbredningen återges sockenvis och inte efter den exakta fyndplatsen.

Västkusten kan uteslutas eftersom det inte finns några påtagliga likheter i konstruktionen och dels för att det är ett relativt kontinuerligt antal megalitgravar från olika tider. Samma typ av kontinuitet finns också i Halland-Skåne, vilket innebär att de knappast heller kan ha kommit härifrån. I så fall borde vi ha kunnat skönja en minskning av andelen gånggrifter gentemot dösar, räknat i antalet gravplatser per tidsperiod, men istället kan vi se en svag ökning. Intressant nog kan vi se det omvända förhållandet i Danmark. Endast här är antalet gravplatser i gånggrifterna lägre än i dösar. Ser vi till helhetsbilden i södra Skandinavien framträder ett intressant mönster. Vid övergången från dösar till gånggrifter minskar det relativa antalet gravplatser i stora delar av Danmark. Den procentuella minskningen är störst i södra och mellersta Jylland. En viss minskning kan också påvisas på Fyn och Själland, medan öar som Samsö, Lolland, Falster och Møn får en procentuell ökning. En dylik ökning kan också registreras runt om i Sverige, och då allra helst på Falbygden. Totalt sett är det varken fråga om en ökning eller minskning, utan snarare om en rumslig förändring. Detta förhållande att minskningen är lika stor som ökningen i andra områden, innebär att det är sannolikt att det verkligen är fråga om en kraftig rumslig förflyttning av byggnadsplatserna. Regelbundenheten är för påtaglig. Det kan knappast vara en slump. Slutsatsen måste bli att en relativt stor andel av megalitgravsbyggarna av någon orsak flyttade, och att över hälften av de som utvandrade kom till Falbygden. Genom detta kom mer än en femtedel av alla gånggrifter i Norden att byggas på Falbygden.

När byggdes gånggrifterna?

Den kulturförändring som inträffade c:a 3350 f.Kr. är viktig för förståelsen av megalitgravarnas utveckling. Fram till dess hade man bara byggt dösar. Men så händer något. De strikta reglerna börjar upplösas och ta ny form. Ett nytt stilideal blir förhärskande genom gånggrifterna. Mellan dösen och den utvecklade gånggriften finns en mellanform, de tidiga gånggrifterna. De har kvar en del drag som är typiska för dösar, men de tycks ha haft en mycket kort byggnadstid, på sin höjd några årtionden. Kulturförändringen är mycket markant och megalitgravarna är en av de få kategorierna som har en viss övergångsform. Denna förhållandevis mjuka övergång hos megalitgravarna märks också genom att ett visst antal dösar även användes efter denna tidsgräns. Möjligen var det de dösar som byggdes strax innan 3350 f.Kr. som kom att användas för enstaka gravläggningar även efter stilidealens förändring. En del förhållanden tyder på att gånggriften utvecklades mycket snabbt till den form som blev den allmänna. Genom olika dateringsmetoder framstår det relativt klart att inga dösar byggts efter den kulturella förändringen c:a 3350 f.Kr. och att i varje fall merparten av gånggrifterna byggts inom perioden 3350-3250 f.Kr. I

vissa fall finns det antydningar om att det främst skedde inom den första 50-års perioden. Därefter skulle de användas mer eller mindre kontinuerligt fram till c:a 3000 f.Kr.

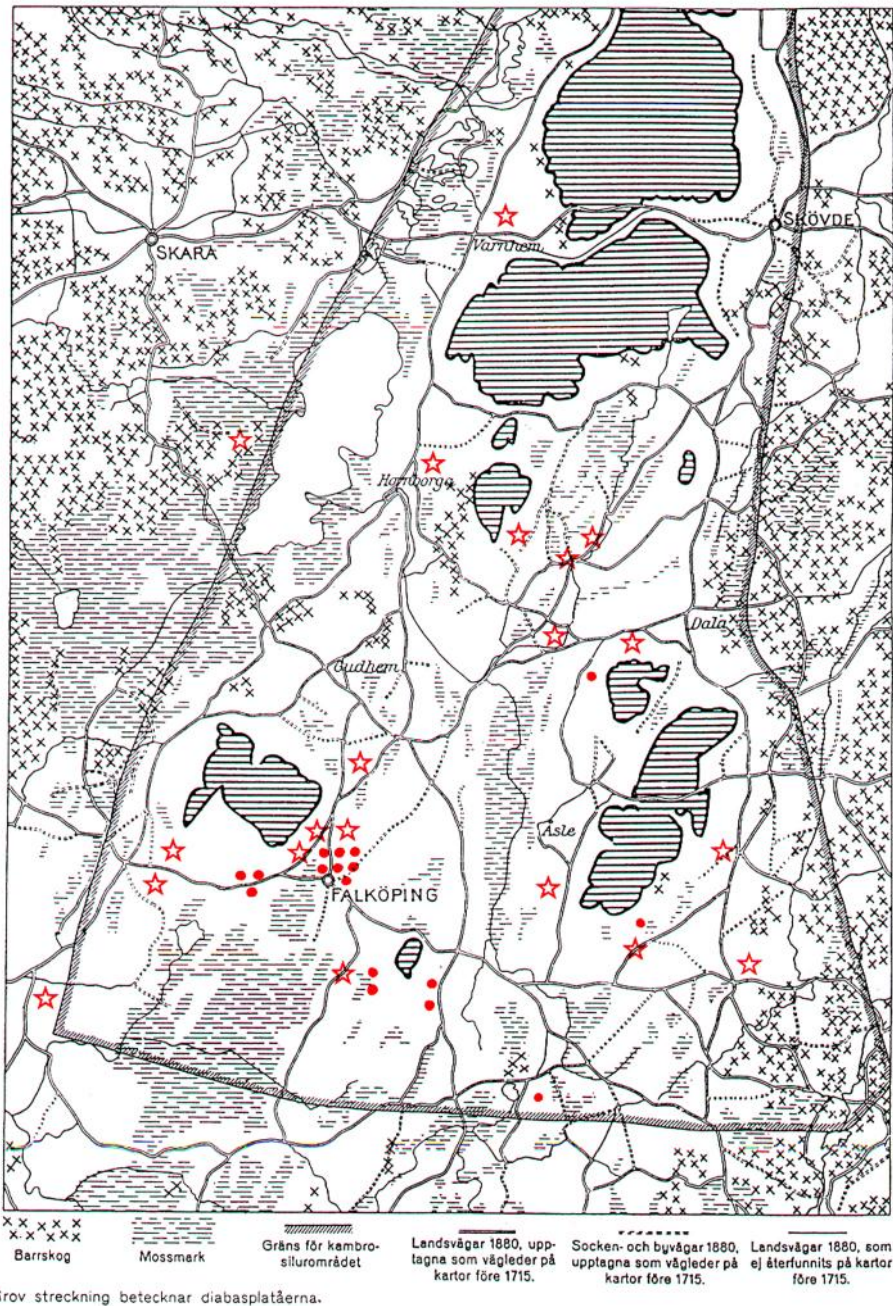
Den rumsliga förändringen av andelen och antalet gravplatser i megalitgravarna, runt 3350-3300 f.Kr. Räknat på antalet gravplatser per tidsperiod, och skillnaden mellan dösar och gånggrifter. Överst: Förändringen räknat i andelar. "10.0" innebär att förändringen var 1:10.0, det vill säga att den ökade 10 gånger, medan t ex "0,1" avser en tiondel. Nederst: Förändringen räknat i absolut antal. "+202" innebär en ökning med 202 "gravfamiljer".

Tjocknackig flintyx samt en hel och ett eggfragment av dubbeleggade yxor. Omkring 3200-3000 f.Kr.

Falbygdens gånggrifter är alla fullt utvecklade. Den äldsta formen saknas. Ett 15-tal av gånggrifterna har dock oval eller halvcirkulär kammare, vilket antyder att dessa tillhör det äldsta byggnadsskedet innan den rektangulära kammaren hade utvecklats. Det är också denna lilla grupp av gånggrifter som har de största formmässiga likheterna med de skånska och danska gånggrifterna. Men dateringen är problematisk. Eftersom byggnadstiden är extremt kort, är det inte omöjligt att alla gånggrifterna på Falbygden är mer eller mindre samtida. En oval kammare behöver inte vara äldre än en rektangulär. Däremot är den knappast yngre. Genom den typologiska dateringsmetoden är det ibland möjligt att studera hur gravar eller föremål långsamt förändras genom att nya detaljer uppstår medan andra avtar och försvinner. Studerar vi gånggrifterna på Falbygden på samma sätt finner vi att det inte finns någon regelbunden formförändring. Detaljer som gångmarkering, gångtapp och nyckelsten kan både förekomma och saknas på de enskilda gravarna, och därigenom ge upphov till en mängd kombinationer. Detta indikerar relativt starkt att det är en kort byggnadstid. I annat fall skulle vi ha kunnat förvänta oss att stilidealet förändrats från en tid till en annan. Den enda åtskillnaden som kan registreras är att det 15-tal gravar med oval kammare aldrig tycks ha gångtapp. Det skulle kunna innebära att dessa är byggda innan denna detalj utvecklades, men det kan också innebära att de som byggt denna kammarform också har varit mer konservativa i byggnadsstilen även vad gäller detaljer.

I ett nordiskt perspektiv leder det till att i princip samtliga gånggrifter på Falbygden borde vara byggda runt 3300 f.Kr., och att på sin höjd det 15-tal med oval kammare skulle kunna vara byggda något tidigare omkring 3350-3300 f.Kr.

FALBYGDEN MED OMNEJD c:a 3350-2950 f.Kr. Utbredningen av tunnackiga flintyxor typ VII och tjockackiga flintyxor typ A (punkt), och utbredningen av dubbeleggade yxor (stjärna). Utbredningen återges sockenvis, och inte efter den exakta fyndplatsen.

Vad hände egentligen runt 3350-2950 f.Kr.?

Problemet runt kulturförändringen 3350-2950 f.Kr. är komplicerat. För det första skedde den egentliga förändringen c:a 3350 f.Kr. och detta berörde hela trattbägarkulturen. För det andra tycks vid en första anblick förändringen c:a 3300 f.Kr. endast beröra Falbygden.

C:a 3350 f.Kr. förändrades det mesta inom den materiella kulturen, och därmed sannolikt väsentliga delar av den sociala strukturen i samhället. Keramikens käriformer och dekor kom att blomstra som aldrig förr, och skulle inte heller få någon värdig efterföljare under forntiden. Trots detta, skulle stilidealet inte flöda fritt, utan följa vissa regler. T ex är dekoren strikt geometrisk. I detta sammanhang är det av visst intresse att keramiken tycks dominera vid gånggrifter och kultplatser. Det finns anledning att ifrågasätta om det verkligen är brukskeramik eller om det är keramik med symbolisk innebörd för ceremoniellt bruk.

Skaftålsyxorna hade under hela trattbägarkulturen en mycket strikt utveckling. Mycket talar för att tillverkningen på något sätt var centraliserad, och att detta är orsaken till den stora formmässiga likheten från de enskilda tidsperioderna. Skaftålsyxorna står för den mest markanta förändringen. Här var det inte fråga om att justera det tidigare stilidealet, utan det byttes ut helt och hållet. Mångkantsyxorna kom att ersättas av de dubbeleggade yxorna.

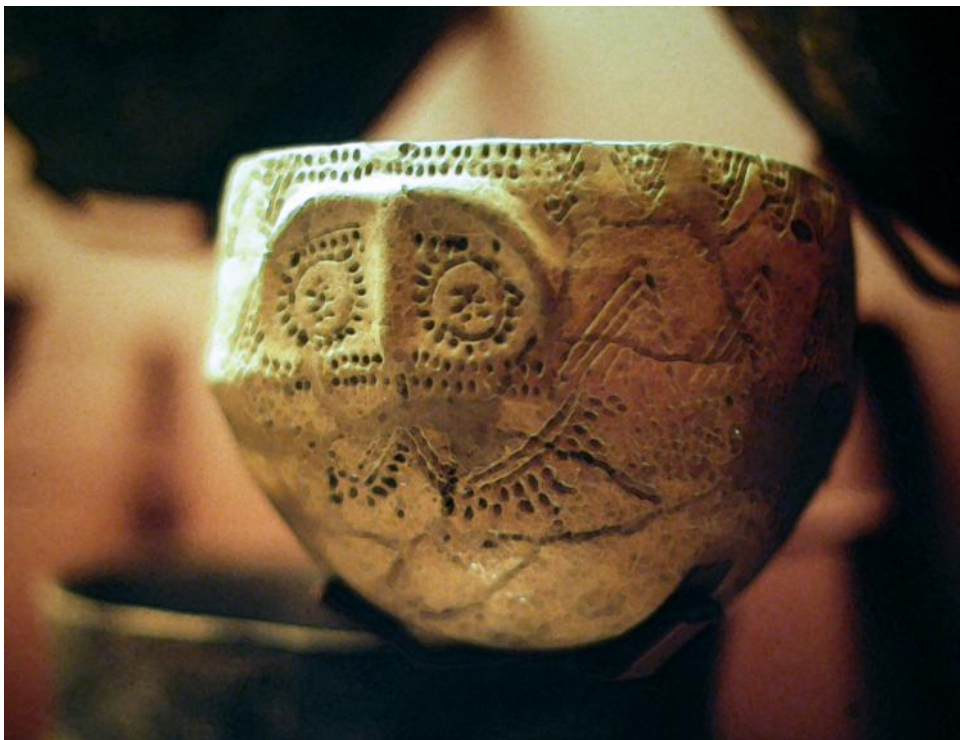
Flintyxorna och bärnstenspärlorna var i princip de enda kategorierna som inte genomled någon större formmässig förändring. Istället talar det mesta för att produktionen av flintyxor sjönk mycket kraftigt c:a 3350 f.Kr. för att öka först ett par hundra år senare. Motsatsen skulle gälla för bärnstenspärlorna. De hade tidigare dominerat i Nordjylland, men efter denna gräns är de vanliga gravgåvor i gånggrifterna runt om i Norden.

De ceremoniella aktiviteterna tycks ha ökat kraftigt strax före eller i och med denna kulturförändring. Depåer eller "offer" av keramikkarl med okänt innehåll är betydligt vanligare från denna tid än från tiden såväl före som efter. Antingen placerades kärnen i djupa gropar i marken eller ute i våtmarker eller mossmarker. Vidare skulle märkliga anläggningar byggas från tiden strax före eller i och med denna gräns. Det rör sig dels om små kulthus, "Tustruphus", och dels om stora ytor som inhägnats med hjälp av ett invecklat system av palissader och diken, "Sarup-anläggningar". Fyndomständigheterna visar att det knappast kan vara någonting annat än någon form av ceremoniplatser.

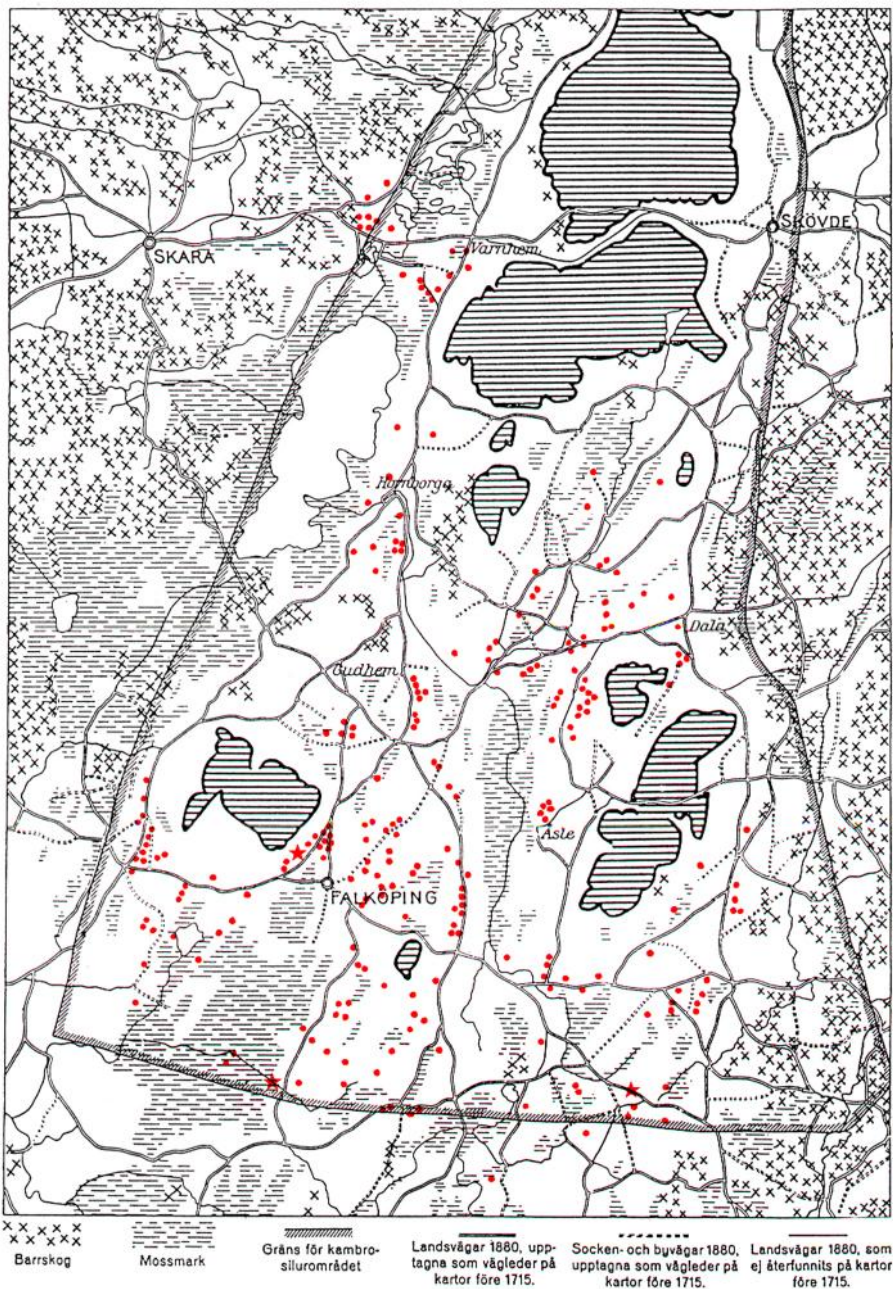
De ökade ceremoniella aktiviteterna framträder även i andra sammanhang. Efter denna tidsgräns offrade man i regel relativt stora mängder keramik utanför gånggrifternas gång. Denna typ av ceremoni är

okänd från den tidigare epoken. Även de dubbeleggade yxorna indikerar någonting liknande, eftersom deras utveckling visar att de inte kan ha haft någon direkt praktisk funktion. De yngre typerna är odugliga som yxor, och primärt har de snarast haft en symbolisk funktion. Föregångaren, mångkantsyxorna, hade istället utvecklat en form som gjorde den än mer användbar som vapen. Möjligen ska även spridningen av bärnstenspärlor - inte sällan formade som dubbeleggade yxor - ses som föremål med högt symbolisk värde i de ceremoniella aktiviteterna.

Generellt sett kan man mena att tiden före denna gräns, tidigneolitikum (c:a 3950-3350 f.Kr.), och tiden därefter, mellanneolitikum (c:a 3350-2950 f.Kr.) haft två skilda samhällsideologier och förhållningsätt, om än närbesläktade med varandra. Förändringen måste ha skett snabbt i hela den berörda delen av Norden. Eftersom det mesta av det förhistoriska materialet från denna tid förändrades, är det tämligen enkelt att spåra huruvida äldre och yngre typer kombinerats, och därigenom få en uppfattning om hur snabb förändringen var. Märkligt nog finns idag inga kända kombinationer som visar att de äldre typerna användes samtidigt med de yngre. En rad tveksamma eller svårtydda kombinationer finns, men ingenting som visar att förändringen pågick under en längre tid. Vi bör därför dra slutsatsen att allt detta gick extremt fort, kanske under några få år.

Keramikkärl med ögonmotiv.

Grov streckning betecknar diabasplatåerna.

FALBYGDEN MED OMNEJD c:a 3600-2950 f.Kr. Utbredningen av dösar (stjärna) c:a 3600-3350 f.Kr., och gånggrifter (punkt) byggda runt 3300 f.Kr. och använda till omkring 2950 f.Kr. Den exakta utbredningen.

Den exakta tidpunkten för denna förändring kan endast erhållas genom C14-dateringar, en radiometrisk metod som räknar ut det radioaktiva sönderfallet i grundämnet kol i organiskt material. Dateringarna har en viss felmarginal, men genom långa serier kan man i bästa fall bilda sig en närmare uppfattning, relativt exakt, vilken tid som avses. För den berörda tiden 3350 f.Kr. är omständigheterna goda, och om vi försöker pressa dateringarna maximalt, kan man mena att

denna kulturförändring inträffade inom tiden 3360-3330 f.Kr. med tonvikt snarare på den yngre delen än den äldre. Tidsangivelsen "c:a 3350 f.Kr." är därför ett närmevärde för det som avses vid denna tid.

Utvecklingen 3350-3300 f.Kr.

Det är i regel omöjligt att studera utvecklingen under en så kort tid som 50 år, men om man även granskar tiden före och efter, kan man ibland bilda sig en uppfattning om vad som kan ha skett inom en viss del av den studerade tiden.

De föremålsgrupper som tycks vara lämpligast för en sådan undersökning är flintyxorna och skafthålsyxorna. Båda kan indelas i tillräckligt många typer, som är kronologiskt betingade, för att man ska kunna vinna klarhet i rumsliga förändringar. Preliminärt måste vi utgå ifrån att de inte tillverkats lokalt, utan att tillverkningen varit centraliserad, varför vi inte kan studera den lokala tillverkningen utan snarare den lokala importen.

Spridningen av flintyxor uppvisar i stort sett bara regelbundna förändringar. Någon markant nedgång kan inte påvisas i Danmark runt 3350-3300 f.Kr., av sådan art att en folkminskning kan antas. Å andra sidan kan ingen markant ökning påvisas i västra Götaland, varken på Falbygden eller någon annanstans i detta område. Detta visar sannolikt endast hur pass komplicerat problemet är. Yxor av alla de slag är extremt sällsynta som gravgåvor i megalitgravarna i Sverige-Norge, och det är egentligen bara i de själländska gånggrifterna som de är vanliga. Detta förhållande kan innebära att flintyxorna, och andra yxgrupper, inte primärt ägdes av de personer som kom att gravläggas i gånggrifterna utom på Själland. Om megalitgravarna och flintyxorna generellt sett tillhört samma urval av befolkningen, skulle man kunna förvänta att flintyxorna var vanliga gravgåvor över lag och att rumsliga förändringar påverkade dem både ungefär likartat, men så är inte fallet. Det innebär sannolikt att megalitgravarna och flintyxorna återspeglar två skilda delar av befolkningen.

Skaftålsyxorna uppvisar i stort sett samma bild, i varje fall i Danmark. I västra Götaland kan en relativt kraftig ökning skönjas hos de dubbeleggade yxorna från tiden c:a 3300-3200 f.Kr., men inte i hela området. Det gäller bara Falbygden och övriga delar av Skaraborgs län samt Halland. Med andra ord överensstämmer tidpunkten med den förväntade men inte området. Hade överensstämmelsen varit god skulle ökningen bara gälla Falbygden, eller omvänt så hade gånggrifterna varit betydligt fler i hela det berörda området. Men så är inte fallet. Eftersom även de dubbeleggade yxorna är extremt ovanliga som gravgåvor i Sverige-Norge är det möjligt att även dessa återspeglar en annan del av samhället än megalitgravarna.

Den enda som verkligen står megalitgravarna nära funktionsmässigt är keramiken, eftersom den offrats utanför gångens slut. Det finns ännu inga grundläggande forskningsresultat rörande keramikens mer exakta datering i Sverige, bara en ungefärlig datering. Från Danmark finns det däremot. Dessa undersökningar visar tydligt att keramikoffren varit relativt kontinuerliga runt om på de danska öarna. Men inte i Jylland. Både i södra och norra Jylland är minskningen markant redan strax efter det att gånggrifterna byggts. Eftersom redan gånggrifternas antal i södra och mellersta Jylland är betydligt färre än förväntat, är det märkligt att de få gånggrifter som trots allt byggdes tycks ha förlorat sin funktion mycket tidigt. Detta förhållande ska diskuteras närmare nedan.

Den gropkeramiska kulturen

Ytterligare en viktig förändring som av allt att döma tillhör tiden strax efter c:a 3350 f.Kr. är uppkomsten av den gropkeramiska kulturen. Det skulle ta allt för stor plats att här redovisa vad denna kultur står för, och dess ursprung och utveckling. I korthet är det en kulturgrupp som framför allt påträffas vid östra Sveriges kustzon, bl a på Gotland. Till relativt stora delar verkar den påverkad av trattbägarkulturen, och väsentligt är att den faktiskt uppträder inom sistnämndas område. Vad som är viktigt här är tidpunkten för dess uppkomst. Tyvärr finns inte C14-dateringar av den art och mängd som medför att den kan dateras närmare. Det mesta talar för att den uppstått i början av mellaneneolitikum, det vill säga runt 3300-3200 f.Kr., knappast senare men möjligen något tidigare.

Åter till Falbygden

Den ovannämnda genomgången har gett viss ledning i hur problemet ser ut, och vissa bidrag till problemens lösning. I detta läge kan det finnas anledning att vända tillbaka till Falbygdens gånggrifter för att diskutera deras särart lite närmare.

Den extrema tätheten av gånggrifter på Falbygden är av stort intresse. Generellt sett kan det bara förklaras på två sätt. Antingen har gånggrifterna genomgått en "social inflation" varigenom de förlorat sin symboliska funktion och gjort det möjligt för var och en i samhället att bygga och använda en, eller också så har Falbygden plötsligt fått ta emot ett större antal invandrare från andra delar av Sydskandinavien vilka haft som tradition att bygga och använda dem. Som visats ovan finns det all anledning att betrakta det sistnämnda alternativet som troligast. Dessutom finns det en rad argument emot det första alternativet. Varför skulle en sådan "inflation" endast beröra Falbygden, och

är det verkligen rimligt att omkring 15.000 bärnstenspärlor dessutom kunde bli importerade till ett folk som egentligen inte hade med gånggriftstraditionen att göra? Vidare kan man fråga sig varför det inte byggdes några gånggrifter runt omkring Falbygden i så fall. Vi tvingas fram till slutsatsen att Falbygden har fått ta emot en mycket speciell grupp invandrare men hur många var de?

Om vi åter grovt sett räknar med att bara var 500:e person gravlades i en megalitgrav i de områden som bar denna tradition, kan detta inte ha varit fallet på Falbygden av den enkla anledningen att bygden inte klarar av att försörja så många. Om vi utgår från de 203 säkra gånggrifterna samt de nutida åkerytorna i gånggriftsområdet, kan den maximala befolkningen uppskattas till 50 personer per gånggrift. Eftersom gånggrifternas antal ursprungligen kan ha varit runt 250 st eller t o m något mer, samt det faktum att en del av dagens åkerytor tidigare varit torvmark, är det rimligare att befolkningen som mest varit 30 personer per gånggrift. Det skulle innebära att 10-15 personer dog per gånggrift och per 30-års intervall eller generationsväxling. Men av dessa gravlades högst en eller två i genomsnitt i en gånggrift. Denna befolkning är dock den största tänkbara. Den kan givetvis ha varit betydligt lägre. Redan det faktum att befolkningen kan uppskattas till endast 2-30 personer per gånggrift visar dels att gånggrifterna har varit förankrade till ett litet antal personer per grav, och dels att deras symboliska betydelse har varit så pass stor att dessa invandrare varit nödsakade att bygga dem även i detta nya område trots att det i stort sett saknades en övrig befolkning. Det innebär att gånggrifternas funktioner primärt borde ha varit riktade endast till det lilla urval som brukade dem, och inte till den stora befolkningen i övrigt.

Utifrån detta finns det möjligheter att kunna förklara ett annat problem, nämligen den att storleken är mycket större. Så länge det var minst några kilometer mellan gravarna byggdes de i ungefär samma storlek, men på Falbygden där ett flertal gånggrifter kan finnas inom en kvadratkilometer byggdes de mycket större. Det finns anledning att misstänka att detta samband är det väsentliga, på så sätt att tätheten har skapat viss konkurrens eller "skrytbyggen" om man så vill för att kunna hävda sig i bygden. Vad som indirekt stödjer detta är att storleken inte är betingad av antalet gravlagda. Även den största av dem alla, gånggriften i Karleby sn med en kammarlängd om knappt 18 meter, har sannolikt inhyst ungefär lika många gravläggningar som de normalstora, det vill säga runt 10-20 personer. På grund av detta finns det anledning att dra fler slutsatser. Om storleken är betingad av konkurrens mellan en mängd smågrupper som i stort sett har varsin gånggrift, borde det innebära att megalitgravarna även tidigare och på andra platser varit monumentala statusmarkeringar och inte bara gravplatser med symbolisk funktion. Det skulle kunna innebära att en normalstor gånggrift inte längre räckte som statusmarkering utan att man behövde bygga den större och kanske mer komplicerad. I så fall

var detta lilla urval inte vilka som helst i samhället, utan ett urval med behov av statusmarkering, eller med andra ord det urval som hade rätt till monumental statusmarkering. Om detta resonemang är riktigt måste de i princip ha varit desamma som ledarskiktet eller i varje fall en viktig del av ledarskiktet, vilket vidare tvingar oss till slutsatsen att samhället var hierarkiskt skiktat. Sistnämnda slutsats kan man även komma fram till genom andra analyser.

Om dessa invandrare således tillhörde ett ledarskikt, innebär det att Falbygdens befolkning plötsligt till stor del bara bestod av detta skikt och inga direkta "underlydande". Denna märkliga situation kan möjligen vara orsaken till en annan gåta, nämligen den att gånggrifterna i relativt hög grad är utplacerade i enlighet med geometriska figurer som likbenta trianglar och linjer med mittpunkter. Geometri kan mycket väl ha ingått i den kunskapsbank som detta skikt behärskade, och det behöver därför inte vara förvånande att dessa system bara tycks finnas på Falbygden och inte i Skåne eller på Västkusten. Dessa geometriska system kan också vara den direkta orsaken till att gånggrifterna på Falbygden har en annan terrängmässig utplacering än i andra delar av södra Skandinavien.

Kammaren till gånggriften "Girommen" på Ekornavallen. Takstenarna har vittrat sönder och de flesta av blocken ligger inne i kammaren.

Från Jylland till Falbygden

Om vi anammar slutsatsen att omkring 300-1000 personer invandrat till Falbygden runt 3300 f.Kr. och att dessa utgjorde delar av ett ledarskikt någon annanstans i Sydsandinavien, återstår vissa frågor. Eftersom vi uppenbarligen har att göra med ett ledarskikt kan det lättare förklara varför inte flintyxorna och skafthålsyxorna uppvisar samma rumsliga förändringar som megalitgravarna. Även dessa borde ha tillhört ett litet urval, men uppenbarligen i hög grad ett annat urval än de som gravlades i megalitgravarna. Vi måste därför lägga vår tillit på megalitgravarnas rumsliga förändringar, men tyvärr ingenting annat. Som visats ovan var minskningen som störst i södra och mellersta Jylland, men minskningen var inte total, "bara" 60-90%. De gånggrifter som byggdes bör enligt keramikdateringen ha byggts före c:a 3300 f.Kr. eller senast c:a 3250 f.Kr. Den centrala frågan är när orsaken till minskningen trädde i kraft, om det var vid en given tidpunkt eller om det var en längre process. Om byggandet av gånggrifter avstannade runt 3300 f.Kr., det vill säga samtidigt med att Falbygdens gånggrifter bör ha blivit byggda, kan det låga antalet gånggrifter i varje fall delvis förklaras som en följd av att ett större antal dösar använts under tiden c:a 3350-3300 f.Kr. och att man i praktiken aldrig hann få behov av att bygga något större antal gånggrifter, vilket man troligen skulle ha gjort om den rumsliga förändringen aldrig hade skett. Vi kan härigenom bygga upp en förklaringsmodell som gör gällande att antalet "megalitgravsfamiljer" var konstant i detta område fram till c:a 3300 f.Kr., och att en större del av dem fortfarande använde dösar medan andra hade byggt gånggrifter i enlighet med de nya traditionerna, men först efter det att de dösar som ersatts blivit använda fullt ut. I modellen ingår dessutom antagandet att en utflyttning gällt i princip samtliga av de personer som ingått i det urval som använt megalitgravar, och att det skett c:a 3300 f.Kr. Detta är fullt möjligt, men ingalunda säkert. En modell är till för att prövas och det får bli den framtida forskningens uppgift att ta itu med, men det finns anledning att anta att huvuddraget i modellen är riktig.

En annan fråga rör hur man kunde hitta till Falbygden. Flyttade man ut på måfå, eller var det organiserat på förhand? Om vi t ex betraktar spridningen av flintyxor, framstår det som relativt klart att ett visst antal personer borde ha haft vetskap om kulturområdets utbredning och omfattning, men också något om avstånd och var olika platser låg. Med andra ord borde det ha funnits ett visst antal personer i Danmark-Skåne som kände till Falbygden och som kanske t o m hade varit där. Eftersom den rumsliga förändringen av megalitgravstraditionen i så hög grad tar sikte på Falbygden, är det sannolikt att målet var förutbestämt. Det var knappast en slump, det måste ha varit meningen. Detta resonemang leder till att den egentliga fråga är varför målet var Falbygden. Varför flyttade man över huvud taget, och var-

för just till Falbygden? Och vad hände med den gamla befolkningen på Falbygden?

Rolfsåkersmannen

Ett märkligt fynd från Halland kan möjligen ha samband med situationen. Det är Rolfsåkersmannen som påträffades i Fjärås sn i norra Halland. Han var sannolikt c:a 25-30 år när han dog och c:a 154 cm lång. Skador på benen visade tydligt att han hade dött i strid med en person som använt en yxa som vapen. Dessutom påträffades han på en plats som vid den aktuella tiden var en relativt grund havsvik. Dateringen genom C14-analys visar att han dog omkring 3300 f.Kr. Dateringen och dödsorsaken skulle kunna sättas i samband med teorin runt en utvandring från Danmark, men striden kan också ha uppkommit av andra orsaker. För den som är intresserad, finns han att beskåda på Göteborgs arkeologiska museum.

Problemet runt inlandet

Än återstår ett viktigt problem. Varför byggdes så många gånggrifter i inlandet, när så gott som alla andra megalitgravar i Sverige-Norge byggdes vid kusten? Jämför vi med situationen i Danmark, är förhållandet annorlunda. Här är det inte lika uppenbart att man valt en plats vid kusten. Istället finns det relativt gott om megalitgravar som ligger i inlandet. Det är uppenbart att de som byggde gånggrifterna på Falbygden hade andra åsikter om en lämplig placering än i Skåne och på Västkusten. Om gånggriftsbyggarna på Falbygden kom från Danmark, innebär det att de knappast hade samma idealbild som befolkningen i Skåne och på Västkusten. För dem behövde det inte ha varit någonting negativt att bygga gånggrifter i inlandet. Frågan är varför det uppenbarligen var det för de andra områdena i Sverige. Jämför vi t ex yxornas utbredning med megalitgravarna, finner vi att yxorna i såväl Skåne som på Västkusten har en tämligen jämn utbredning utan någon koncentration till kusten. Bosättningen borde ha varit utbredd även långt in i inlandet. Eftersom kontaktnätet i relativt hög grad borde ha varit byggt på vattenvägarna, är det möjligt att det skikt som byggde megalitgravarna ville ha nära tillgång till dessa stråk. Om detta är riktigt leder det till att samma önskemål knappast har varit rådande hos Falbygdens gånggriftsbyggare. Frågan är i så fall varför.

Vad var orsaken till förändringarna?

Diskussionen ovan har hela tiden kretsat kring olika samband och förklaringar av dessa. Men den stora frågan återstår, vad var egentligen orsaken till alla dessa förändringar?

Till att börja med kan vi konstatera att förändringarna är så pass stora runt 3350 f.Kr. att det måste ha funnits någon direkt orsak bakom dem. Detsamma gäller den rumsliga förändringen av megalitgravarna runt 3300 f.Kr. Söker vi orsaken från kvartärgeologiskt håll, finner vi att medeltemperaturen var relativt låg c:a 3400-3350 f.Kr. och c:a 3250-3200 f.Kr. men inte där emellan (enligt syreisotopmätningarna av grönlandsisen). Det gör att orsaken inte kan ha varit klimatmässig. Inte heller kan vi genom pollenanalyser se någon störning i vegetationen.

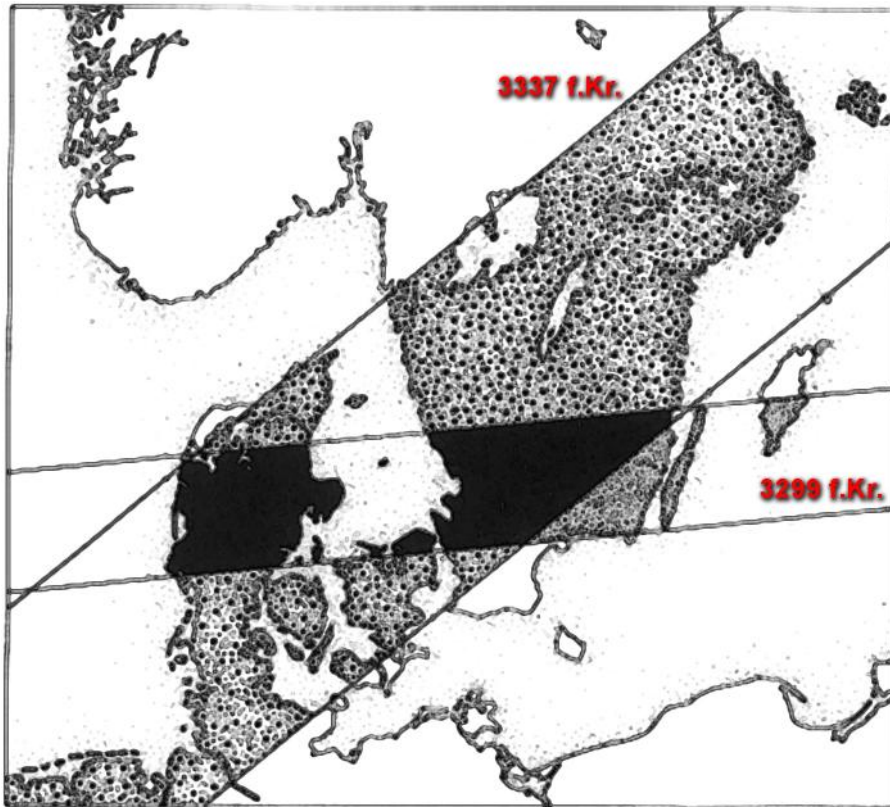
En annan möjlighet är att orsaken berott på direkta störningar i samhällssystemet. Här finns många alternativa förklaringar, men de kan sammanfattas i två generella hypoteser. Det kan ha berott på en direkt påverkan utifrån, av en närliggande befolkningsgrupp. Mycket riktigt kan en del av nyheterna efter 3350 f.Kr. spåras till såväl södra som västra Europa, men det tycks inte vara fråga om ett konkret kulturovertagande utan bara om influenser. Det gör att det inte förefaller sannolikt att konflikter mellan stora alliansområden, kan vara den enda orsaken till förändringarna. Konflikter av olika slag har säkerligen funnits, men det är i högsta grad oklart vilka medel det fanns att tillgå för att lösa dem. I brist på material som kan analyseras för denna fråga, måste vi lämna hypotesen. Samma svårigheter gäller för alternativet att det kan ha varit inre konflikter inom trattbägarkulturen som till slut gett upphov till ett "sammanbrott" och en ny samhällsideologi. Dyliga hypoteser kan ännu inte bearbetas.

Utgår vi istället från problemet, skulle en sådan konflikt-hypotes kunna förklara kulturförändringen c:a 3350 f.Kr., men svårligen den rumsliga förändringen av megalitgravarna. Eftersom det uppenbarligen fanns en relativt stor befolkning kvar i södra och mellersta Jylland, varför fanns då i stort sett inga representanter för det övre skikt som byggde och använde megalitgravar även efter c:a 3300 f.Kr.?

Dessa frågor skulle ha stått kvar utan möjlighet att kunna besvaras om det inte hade varit för vissa data som astronom fil dr Göran Henriksen räknat fram. Det rör sig bl a om tidpunkterna och utbredningarna av de totala solförmörkelserna i Norden vid denna tid.

De totala solförmörkelserna

Av alla de himmelsfenomen som kan inträffa, är nog totala solförmörkelser de mest imponerande. Från det att solskivan långsamt blir allt mindre utan att ljusstyrkan blir märkbart försämrad, inträffar ett plötsligt totalmörker i och med att hela solen skuggas av månen. Efter omkring en minuts mörker, återkommer ljuset närmast fullt ut medan det dock kommer att dröja innan hela solen är synlig igen.

Utbredningen av de totala solförmörkelseerna 3337 f.Kr. och 3299 f.Kr. (Uträknade av Göran Henriksson)

Hur de totala solförmörkelseerna har påverkat den forntida människan, vet vi inte. Men det finns en rad indikationer som klart antyder att dessa inte gick förbi oförmärkta. Ett av många exempel på detta är de totala solförmörkelseerna 6 april 3337 f.Kr. och 1 sept 3299 f.Kr., uttryckt i enlighet med dagens kalendersystem. Göran Henriksson har inte bara tagit fram data runt dessa solförmörkelser. Han har också räknat fram att i södra Sverige och i Danmark (exkl. Bornholm) var dessa de enda totala solförmörkelseerna mellan 3691-3044 f.Kr. Ser vi närmare på de områden som har berörts av dessa förmörkelser, finns det all anledning att fundera över vilken verkan de kan ha åstadkommit. Den totala solförmörkelsen 3337 f.Kr. täckte i stort sett hela Danmark och södra Sverige. Därtill skedde det just vid tidpunkten för den stora kulturförändringen. Kan det verkligen förhålla sig som så att den totala solförmörkelsen överensstämmer exakt i tid och rum, utan att ha del i orsaken till kulturförändringen? Knappast! En solförmörkelse kan dock inte i sig själv åstadkomma en förändring av en kultur, men i detta fall är sannolikheten stor att just den totala solförmörkelsen var den utlösande faktorn. Vad som sedan hänt, vet vi inte. Inte heller om solförmörkelsen betraktades som en positiv eller negativ händelse. Bara att den borde ha varit den direkta orsaken till ett komplicerat händelseförlopp som ledde fram till att stilideal och traditioner inom loppet av kanske några få år kom att ändras, och då

möjligen med en mer ceremoniell inriktning. Vi får inte glömma bort att en relativt stor del av de förhistoriska materialet från denna tid inte tillkom gemene man, utan ett mindre urval av befolkningen. Om de ceremoniella aktiviteterna ökade, berörde inte detta det direkta vardagslivet. Genom solförmörkelsen kan vi också finna en förklaring till att det just var de ceremoniella aktiviteterna som ökade. Det är inte omöjligt att de var direkt kopplade till solförmörkelsen. På så sätt kan den totala solförmörkelsen 3337 f.Kr. förklara både tidpunkten och utbredningen av den kulturella förändringen, men också varför den nya tiden fick den inriktning som den fick.

Den andra solförmörkelsen

Om dessa slutsatser rörande den första totala solförmörkelsen 3337 f.Kr. är riktiga, är den andra solförmörkelsen kanske än mer intressant. Den inträffade endast 38 år efter den första, 3299 f.Kr., men den hade en annan utbredning. Den berörde mellersta och delar av norra Jylland, samt nordligaste Själland och ett stråk genom södra Götaland. Tidpunkten stämmer bra med den uppskattade tiden för introducerandet av gånggrifter på Falbygden, men också med antagandena runt upphörandet av megalitgravstraditionen i södra och mellersta Jylland. Med tanke på att tidpunkten c:a 3300 f.Kr. inte kan fixeras närmare, utan bara uppskattas, kan vi tills vidare utgå ifrån att överensstämmelsen är tillfredsställande. Ser vi närmare på utbredningen av solförmörkelsen, finns vissa intressanta överensstämmelser. Inte bara för det att mellersta Jylland berördes, utan för att en relativt liten del av Själland berördes. Det går inte att leda i bevis att denna solförmörkelse verkligen är den direkta orsaken bakom förändringarna runt 3300 f.Kr. men det finns onekligen en hel del som är av stort intresse. Under tidigneolitikum (c:a 4000-3350 f.Kr.) utvecklades lokala stilideal på Jylland respektive Själland-Skåne. Det var det sistnämnda områdets kultur som i hög grad blev normgivande för resten av södra Sverige samt Norge. I början av mellanneolitikum (c:a 3350-3000 f.Kr.) kvarstår denna bild men inom kort tycks de själländska stilidealerna ha varit dominerande även på Jylland. Den jylländska särarten tycks ha minskat i omfattning. I detta perspektiv är det av stort intresse att den totala solförmörkelsen 3299 f.Kr. främst berörde Jylland. Den generella bilden och utvecklingen skulle kunna få sin förklaring, men ännu inte den mer exakta rumsliga förändringen av megalitgravarna.

Ett förhållande som kanske kan belysa problemets art, är att Jylland inte verkar ha haft några stadigvarande kontakter alls med Sverige-Norge, bara med Själland och de intilliggande öarna, och detta under hela trattbägarkulturen. Utifrån detta är det mindre troligt att den förmodande utvandringen från bl a Jylland till Falbygden, gått via nordligaste Jylland till de mellersta delarna av Västkusten. Det före-

faller betydligt mer troligt att vägen gått via Fyn och Själland. Denna väg passerar viktiga delar av södra Jylland, och denna tänkta väg skulle dessutom kunna förklara den registrerade minskningen på Fyn-Själland. Eftersom Nordjylland och Själland kan ses som de viktigaste kulturella områdena under trättbägarkulturen, är det möjligt att det utvandrande skiktet i samhället, vilka använde megalitgravar, inte kunde finna någon hemstad i Danmark utan först i Sverige. Med andra ord finns det anledning att även ta den andra totala solförmörkelsen på fullt allvar när det gäller att förklara händelseutvecklingen vid denna tid.

Den totala solförmörkelsen den 1 sept 3299 f.Kr. inträffade strax efter soluppgången.

Andra följdverkningar

Även om många frågetecken återstår runt dessa totala solförmörkelser, finns det vissa andra samband som styrker att solförmörkelserna verkligen varit den direkta orsaken till de stora förändringarna. Här är det åter Göran Henrikssons forskningsresultat som kommer i centrum. Dessa ska bara beröras i korthet, eftersom det är lämpligare att han berättar om dem själv (se separat artikel). På bl a Gotland finns ett stort antal slipskårar. Dessa avlånga rännor i berget är samlade i grupper, och det går att påvisa att de haft en funktion som kalender. Det intressanta i sammanhanget är dels att de äldsta slipskårorna är från 3294 f.Kr., det vill säga endast fem år efter den andra totala solförmörkelsen, och dels att det datum i början av februari som kalendern bygger på, även kan påvisas ha varit viktig för gånggriftsbyggare.

na på Falbygden. Dessa samband visar att den direkta orsaken till uppkomsten av slipskåror knappast kan ha varit någonting annat än den totala solförmörkelsen 3299 f.Kr. Eftersom denna kalender byggs på 19-års intervaller, måste helt enkelt orsaken finnas inom tiden 3313-3294 f.Kr., och solförmörkelsen är den enda rimliga orsaken. Som parentes kan nämnas att dessa slipskåror måste ha varit förankrade i den gropkeramiska kulturen på Gotland, vilken nämnts ovan. Detta styrks än mer av att såväl slipskårorna som den gropkeramiska kulturen avtar omkring 2400 f.Kr. Detta leder oss fram till möjligheten att den totala solförmörkelsen 3299 f.Kr. även kan ha varit den direkta orsaken till den gropkeramiska kulturens uppkomst, men diskussionen rörande detta ligger utanför ämnet. Vad som istället är viktigare är att det bakomliggande kalendersystemet under denna tid är gemensamt för slipskårorna och gånggrifterna på Falbygden. Detta stödjer indirekt att det verkligen var den totala solförmörkelsen 3299 f.Kr. som var den utlösande orsaken bakom gånggriftsbyggandet.

Inte bara solen, utan också bl a månen hur haft stor betydelse för bondestenålderns kalendersystem.

Teorin i sammanfattning

Det går inte att komma undan att teorin ovan, som försöker förklara varför det byggdes över 200 gånggrifter på Falbygden, till vissa delar består av en relativt vag argumentation. Klarläggandet av dessa svaga partier tillhör den framtida forskningens uppgifter att utreda. A andra sidan kan vi inte komma ifrån att de totala solförmörkelsen 3337

f.Kr. och 3299 f.Kr. måste ha orsakat vissa förändringar i trattbägar-kulturens samhälle. Även här kan den framtida astronomiska forskningen ge viktiga uppgifter som kompletterar de vi i dag känner till genom Göran Henrikssons forskning. De punkter i början av denna artikel som försökte klarlägga Falbygdens särart vad gäller gånggrif-terna, kan preliminärt ges följande förklaringar.

1. Det stora antalet gånggrifter på Falbygden är direkt relaterat till antalet invandrare av det övre skikt i samhället som använde dessa gravar. Antalet invandrare kan uppskattas till 300-1000 personer.
2. Tätheten på Falbygden är i varje fall delvis betingad av att flyttmå-let var bestämt på förhand.
3. Att gravarna i genomsnitt är större på Falbygden beror på en kon-kurrenssituation rörande social ställning för de enskilda grupperna, vilket var en följd av att bygden i det närmaste bara hade en befolk-ning bestående av ett övre skikt.
4. Utvecklingen och upptagandet av diverse konstruktionsdetaljer på gånggrifterna, ska ses som någon form av kompensation för att området inte var ett viktigt centrum i trattbägar-kulturens kon-taktnät. Men för Falbygdens del kan det också vara en följd av konkurrenssituationen (punkt 3).
5. Antalet dösar kan betraktas som förväntat, medan antalet gånggrif-ter är beroende av en invandring av det övre skikt som använde dem. Således är det inte fråga om en kontinuerlig byggnadstra-dition.
6. Invandringen inträffade i slutet av år 3299 f.Kr. eller kanske snarare under året 3298 f.Kr., det vill säga direkt efter den totala solförmörkelsen den 1 sept 3299 f.Kr. Eftersom utvecklingen av den tidiga typen av gånggrifter tillhör tiden strax efter den första totala solförmörkelsen 3337 f.Kr., kom bara den fullt utvecklade gånggriften att byggas på Falbygden. Invandrarna kom från skilda delar av Danmark som en följd av solförmörkelsens, den år 3299 f.Kr., utbredning på Jylland.
7. Det övre skikt som byggde gånggrifterna på Falbygden, var kunniga i bl a astronomi och geometri, och använde denna kunskap vid byggandet av gånggrifterna.
8. Eftersom i varje fall en större del av gånggrifterna utplacerades i terrängen i enlighet med gigantiska geometriska system, upphävdes tidigare önskemål om terränglägen för de enskilda gravarna.

9. I Danmark saknades ett konkret önskemål om att megalitgravarna skulle ligga vid kusten, varför det inte hade någon betydelse för de berörda invandrarna att Falbygden låg i inlandet.

Man måste hålla i minnet att flera av dessa slutsatser är preliminära, och att den framtida forskningen inom såväl arkeologi som astronomi kommer att kunna komplettera och korrigera dem. Tills vidare ska teorin ses som en enhetlig förklaringsmodell som på ett tillfredsställande sätt kan förklara en rad frågor, inte minst varför Falbygden plötsligt var befolkad av ett stort antal personer med hög social ställning och med hög kunskap.

Referenser

Blomqvist, Lars. 1989. Megalitgravarna i Sverige. Typ, tid, rum och social miljö. **Blomqvist, Lars.** 1989. Neolitikum. Typindelningar, tid, rum och social miljö. En studie med inriktning på västra Götaland.

* * * * *

FALBYGDEN, årsbok nr 58 2004

GULDKANTADE HISTORIER RUNT ÅLLEBERGSKRAGEN

Lars Bägerfeldt

Ett märkligt fynd på en säregen plats

År 1827 hittades en praktfull halskrage av rent guld. Något liknande hade man aldrig tidigare sett. Den återfanns av två drängar i en rasbrant vid Ållebergs äne. Fyndplatsen var lika ovanlig som vid flera andra tillfällen där guldföremål påträffats i södra Sverige. Här fanns inga kända fornlämningar, utan platsen låg halvvägs upp från åkermarkerna mot krönet av Ålleberg. Mer exakt låg fyndplatsen innanför en kraftig naturlig vall som löper parallellt med bergets rasbrant. Vallen är flera meter hög och består främst av lerskiffer, vilket är den bergart som alltid förekommer på den här höjden i platåbergen. Vid ett tillfälle är det ett uppehåll i vallen som om den vore nerbruten och förändrad av människohänder. På så vis bildas en slags öppning i vallen. Strax innanför finns ett grönklätt område som sträcker sig ett stenkast fram till bergskanten där stora mängder stenblock ligger travade på varandra. Här någonstans vid de nerrasade stenarna fann de två männen den guldklenod som blivit känt under namnet Ållebergskragen.

Här uppifrån har man en vidsträckt utsikt. Vid sommarsolståndet ser man hur solen går upp precis i dalgången mellan Plantaberget och Varvsberget. Tar man sig ända upp till krönet av Ålleberg är det inte långt till den plats där det fortfarande finns svaga diken som sträcker sig fram över ången och bildar formen av ett D. På ett flygfoto från 1940-talets början ser man detta dike mycket tydligt och fortfarande finns det rester kvar som inte är sönderplöjda. Ingen vet vad som funnits här tidigare. Är det möjligen rester efter en offerplats eller någon form av tempel. Riktningen på den okända anläggningen, ut mot kanten av Ålleberg, är också orienterad mot soluppgången vid årets längsta dag. Kanske var det de händelser som utspelades just här som gav berget dess namn, såvida det nu ska tolkas som "Ale berg" eller det heliga berget och inte något annat.

Under lång tid var det många gissningar i omlopp som sökte efter svaret vem det var som hade ägt guldsmycket. Kanske var det drottning Margareta under 1300-talet eller de ryttare som enligt en urgammal sägen sades vila inne i Ålleberg och som inte skulle komma ut förrän bygden hotades och de kunde förvara de nödställda.

Numera har fornforskningen kommit så pass långt att det går att komma fram till ett flertal säkra slutsatser om halskragen genom omfattande jämförelser med andra fynd av skilda slag från stora delar av Europa.

Vid rasbranten och under de stora stenarna doldes Ållebergskragen, ett av Sveriges förnämsta guldfynd.

Uppe på Ålleberg finns ett säreget dike som är format som ett stort D, vars ursprung och funktion är bortglömt sedan länge.

Fakta och slutsatser

Guldhalskragen från Ålleberg är tillverkad av drygt 600 gram rent guld i en svårbemästrad teknik som heter filigran. Den är så fint utförd att ingen nuvarande guldsmed kan göra om något liknande. Först gjorde man tre ihåliga rör som bildar stommen i halskragen,

vilka sedan fogats samman med diverse konstfulla detaljer. Dessa har utsmyckats med extremt små runda guldkulor som blivit fastsmälta i underlaget på ett sådant sätt att de bildar figurer. Det är den tekniken som kallas filigran. Här framträder olika djur samt flätade band och figurer som exempelvis återger symboler liknande nutida lussekatter. Vid sidan av detta finns också stansade ansikten av människor. Filigran var på modet runt om i Europa och kom till Norden förhållandevis sent, under romersk järnålder men fick inget större uppsving förrän under folkvandringstiden (400-550 e.Kr.) när guldrikedomarna ökade markant i Skandinavien. I mitten av 500-talet avbröts traditionen hastigt, både i Norden och i resten av Europa. Genom jämförande stilstudier kan Ållebergskragen dateras till 400-talets slut eller första halvan av 500-talet.

Figurerna som dekorerar ytan tycks vara ordnade efter talet 24, vilket var ett viktigt tal under järnåldern och som återkommer i många skiftande sammanhang. Möjligen har även vikten varit anpassad till detta tal, för i norra Europa användes en viktenhet som kallas det gallo-germanska pundet om 635 gram. Detta pund indelades i 24 enheter à 26,4 gram och denna mindre enhet kallades öre. I dag väger Ållebergskragen 620 gram men det fattas en mindre del av den. Om den förlorade delen av Ållebergskragen har vägt 15 gram skulle det innebära att den vägde 24 öre. Det som saknas tycks dock vara mer än så och bör snarare ha haft den dubbla vikten. I så fall har den vägt runt 650 gram och det ligger mycket nära 2 romerska pund, som vid denna tid var lika mycket som 654 gram (2 x 327 gram).

Skandinavisk djurornamentik

Den stil som använts av guldsmeden, med åtskilliga djur återskapade i olika former, kallas djurornamentik. Omkring år 400 infördes den i Norden och ursprunget finner vi närmast hos de kristna i romarriket vid Medelhavet samt hos de folk norr om romarna som i slutet av 300-talet anammade den nya religionen. Förutom djurornamentik använde sig de kristna av växtornamentik, men den stilen ser vi inga spår av i Norden, varken på Ållebergskragen eller någon annanstans. Till viss del kom djurornamentiken i Norden att hitta sina egna former varför den kallas den skandinaviska djurornamentiken. Utvecklingen under de kommande seklerna sker delvis genom påverkan av europeiska stilar, men den hittar också egna vägar som bland annat för den fram till runstenarnas textslingor av ormar under 1000-talet. Genom att studera stilen utveckling och förändringen kan vi anta att Ållebergskragen tillverkades någonstans i södra Skandinavien runt början av 500-talet av de guldsmeder som sedan flera generationer hade tillverkat smycken med filigran i Norden. Uppskattningsvis har det tagit ett helt år för två guldsmeder att göra den. Det ger oss en föreställning om hur svårt det har varit att slutföra arbetet. Guldsmederna och den enastående teknik som de använde sig av, bör från bör-

jan ha kommit från norra Italien eller andra delar av romarriket. Om dessa mästare kom till Norden personligen eller om det bara var deras kunskap som kom hit upp genom nordiska gesäller får vi kanske aldrig veta.

Tre flerringade guldhalskragar

Hittills är tre guldhalskragar av detta slag kända. Ållebergskragen är uppbyggd av tre ringar, Färjestadskragen från Öland har fem ringar medan den största av dem har hittats strax intill Möne kyrka i det forna Älvsborgs län. Den har sju ringar. Förutom dessa tre har ett fragment av en enringad halskrage hittats i Köinge i Halland, men den tycks ha haft en så stor diameter att den knappast har burits av en människa. Å andra sidan vet vi inte om de andra har burits av människor eller om de exempelvis har varit prydnader på någon gudabild. Vad som antyder att de verkligen använts av framträdande personer i dåtidens rike och dessutom under lång tid är att samtliga flerringade halskragar är slitna. En av dem är dessutom lagad med silver. Utöver detta finns berättelser, bland annat i Beowulf-kvädet, som uttryckligen talar om praktfulla halssmycken av guld vilka kunde bäras av såväl kungar, drottningar som högt aktade hövdingar.

Kortvarig guldström

De allra äldsta guldföremål i Sverige dyker upp redan vid övergången till äldre bronsåldern. I Danmark finns några få föremål som kan vara ännu äldre och som sannolikt är från en senare del av bondestenåldern. Ofta är guldföremålen praktfulla arbeten som förekommer vid sidan av smycken och vapen av brons eller där guld har använts som inläggningar på bronsföremålen. När bronsåldern tog slut upphörde i stort sett all införsel av brons och de sällsynta guldföremålen upphör så gott som helt, för att sedan återkomma i blygsam omfattning under romersk järnålder (1-400 e.Kr.). Under folkvandringstiden ökar mängden guld i Norden explosionsartat och når en omfattning som varken kan ses under vikingatid eller medeltid. Lika plötsligt som guldströmmen började i slutet av 300-talet tog den slut i början av 500-talet. Det var under den perioden som guldhalskragarna tillverkades.

Utöver dessa svar vet vi inte mycket om Ållebergskragen. Vem eller vilka var det som ägde den? Under hur lång tid gick den från den ena generation till nästa, innan den till slut deponerades vid Ålleberg? Varför valde man just den platsen? Vem gömde den och varför? Sådana frågor kanske vi aldrig får svar på. Det enda vi kan ana är att det förekommit personer runt om i bygden vilka har haft en betydande makt och rikedom samt långväga kontakter som sträckt sig ner i Europa. Minnen från den tiden finns fortfarande kvar i markerna. Kungs-

högen i Holöja i Gökhem, den enorma fornborgen på Stångaberget intill Mösseberg, de furstliga gravfynden från romarriket, vilka bland annat återfunnits i Varnhem samt omnämmandet av de tre godsena Ökull, Gudhem och Vartofta som alla tillhörde Uppsala Öd. Detta är bara några exempel som visar att Falbygden och områdena runt om var betydelsefulla både i det dåvarande Sveariket och för länder längre bort.

De tre flerringade guldhalskragarna från Ålleberg, Färjestad och Möne.

När vi kommer fram till frågan var guld det kommer ifrån, finns åtskilliga antydningar hur vi ska kunna ringa in svaret. Många forskare försöker envist att hävda att forntiden i Norden enbart bestod av primitiva och isolerade bönder, samt att det därför inte förekom någon särskild organisation som kan kallas för rike och att det inte heller fanns några kungar så här tidigt. Enligt den uppfattningen ska orsaken till de enorma guldrikedomarna under folkvandringstiden sökas i handel och måhända legotjänst i den romerska armén. Men då blundar man för att handel förekom i en någorlunda jämn omfattning både före och efter den aktuella perioden samt med en ökning under vikingatid och medeltid. Legotjänst tycks dock mest ha förekommit under flera århundraden fram till 500-talet, men den ökade också på nytt runt 800-talet eller senast seklet vid därpå. Dock utan att guldströmmen återkom.

Ett annat sätt att finna en rimlig förklaring är att utgå från att Nordens befolkning var organiserad i några få riken med kungar och hövdingar, vilka också omtalas av de samtida krönikörerna i romarriket. I så fall kan flera säregna händelser få en enkel och rimlig förklaring. Omkring romersk järnålder kom flera nyheter till Norden. Introduktionen av djurornamentiken är kanske det mest tydliga exemplet. Det var definitivt ingenting som nordborna själva hade hittat på. Att stilen dessutom slog igenom så fullständigt och genomsyrade all konstutveckling i södra Skandinavien från c:a 400 e.Kr. och fram till medeltidens början, visar hur betydelsefull den var redan från början. Ytterligare ett par hundra år tidigare hade man i Norden börjat skriva med runor. Även om forskare fortfarande tvistar om huruvida de skapades i Norden eller nere vid romarriket, har de äldsta runorna uppkommit genom en stark påverkan av de skriftspråk som sedan länge hade funnits i trakterna mellan norra Italien och Grekland. Hit ner till detta område tycks också en del nordbor ha kommit vid den här tiden. På så vis kan vi, med viss försiktighet, anta att det förekom en kontakt mellan nordbor nere vid romarriket och kvarvarande släktingar i Norden. Ett sådant kontaktnät tycks bli ännu mer uppenbart vid betraktandet av att de goter som fick ett fredsavtal med kejsare Valens år 376, konverterade till kristendomen. Vid exakt samma tid som visigoterna anammade djurornamentiken gjorde även nordborna det, vilket knappast är en slump.

Götar och goter

Enligt goterna själva härstammade de från södra Sverige. Deras långa men fragmenterade historia nedtecknades i början av 500-talet. Här ingår förvånansvärt omfattande geografiska kunskaper som främst täcker västra Götaland och södra Norge. Som ytterligare bevis på att det förekom direktkontakter i början av 500-talet mellan det gotiska riket i Italien och Norden är de brev som goternas kung Teodoric den store skrev. Han vänder sig till åtskilliga kungar, däribland kung Rod-

ulf som rådde över flera av de folkstammar som låg i norra Bohuslän och södra Norge. Här får vi inte bara bevis på förekomsten av direkta kontakter mellan hoven utan också att det förekom riktiga kungar och kungariken i Norden. En samtida historiker i Grekland vid namn Prokopios nämner att det fanns så många som tretton kungar i Norden, men en del av dem kan mycket väl ha varit underkungar och på så vis underställda en kung som var högre i rang. I ett annat kapitel berättar Prokopios om en folkstam vid floden Donau som kallades heruler, vilka sägs ha återvänt hem till Norden igen och bosatte sig bredvid götarna. Något senare hade de kvarvarande herulerna vid Donau tagit kontakt med sina släktingar i Norden eftersom de ville hämta tillbaka en av männen med kungligt blod för att denne skulle råda över dem. Genom de kvarvarande krönikorna får vi upplysningar om att Norden bestod av riken som var och en hade sin kung. Av dessa hade i varje fall en del av dem kontakter med olika folk nere vid Medelhavet.

Få förunnat att äga guld

Guld var oerhört dyrt under forntiden och långt in i historisk tid, varför det bara ägdes och användes av de allra viktigaste personerna i samhällena. Inte ens i romarriket var guld allmänt förekommande. Tvärtom användes guld endast av de allra mest förnäma familjerna, medan officerare och andra som gjorde karriär främst hade silvermynt. Vanligt folk nöjde sig med bronsmynt och ägde sällan finare metaller. Detta är viktigt för förståelsen av guldets bakom Ållebergs-kragen och alla de andra stora guldfynd. Allt guld i Norden fördes hit av någon, på grund av att vi inte hade några egna guldgruvor. Eftersom guld hade ett värde som uppskattningsvis var hundra gånger högre än i dag, räcker det varken med handel, legotjänst eller plundringståg för att förklara den kortvariga men oerhört intensiva guldströmmen till Norden. Ska vi få en förklaring på guldströmmen till Norden måste vi söka i de kontakter som de allra rikaste i romarriket hade just under den aktuella perioden.

Goternas guldskatte

Svaret på frågan om guldets ursprung finner vi inte i första hand i de plundringståg som goterna själva stod för eller utförde tillsammans med hunnerna, från 300-talets slut och fram till 500-talets början. Här kan vi dock genom de detaljerade krönikorna få besked om omfattande plundringar av ett flertal mycket rika städer och oräkneliga gods och byar som säkerligen gav ifrån sig ovärderliga byten. Dessutom lärde sig goter och hunner mycket snabbt att alla de krigsfångar som de tog kunde säljas tillbaka för ett guldmynt och senare ett flertal guldmynt per person. För de förnäma personerna var lösensumman betydligt högre. Räknat i dagens pengavärde kan man grovt uppskatta

att ett enda guldmynt om 4,5 gram var värt lika mycket som tre nutida månadslöner för en vanlig arbetare. Även om detta gav goterna och hunnerna enorma förmögenheter, kan vi läsa vidare i krönikorna om de fredavtal med romarna som kanske inbringade lika mycket eller ännu mer guld. Här kan vi summera utbetalningarna till gott och väl 20 ton rent guld. Därtill kommer såväl förmodade utbetalningar av kejsare vilka numera är okända för oss. Allt detta tillsammans, fredsavtal och plundringar samt återlösen av krigsfångar, inbringade ofattbara rikedomar under en kort tid. Måhända förfogade goterna och hunnerna över 30-40 ton guld eller ännu mer under den aktuella perioden. Det var just då som nordborna var så guldrika. Därför kan vi utgå från att vi ringat in svaret på guldets ursprung och att det handlar om direkta kontakter mellan kungahoven.

I detta perspektiv kan guldsikten från Tureholm i Södermanland om 12 kg eller guldet vid Timboholm på 7 kg ses som små guldsikter. Allebergskragens guld om blott 0,65 kg är inte heller mycket i sammanhanget. Å andra sidan fanns det personer i romarriket som ägde ofattbara mängder med guld och att guldet bibehöll sitt värde ändå, utan att samhällets ekonomiska struktur föll samman. En grov uppskattning visar att 1 kg guld var värt lika mycket som 600 kor av nutida storlek. Det innebär att Timboholmssikten när den grävdes ner var värd lika mycket som all befintlig boskap som fanns i två härad. Åter igen får vi belägg för att det inte bara fanns primitiva bönder i Norden utan dessutom rika hövdingar och kungar som hade långväga kontakter med de kända germanska folken nere vid Medelhavet.

Folken som försvann

De heruler som återvände till Norden bör ha haft med sig en hel del guld tillbaka, men de kan inte ensamma förklara allt guld i Norden. Andra folk som antas ha haft ett ursprung i Sverige drabbades av katastrofer och försvann på olika sätt. Gepiderna, som var nära besläktade med goterna, förintades i det närmaste. Det hände i slutet av 500-talet när de stred mot langobarderna, som också lär ha kommit från Skandinavien, innan de etablerade sig i Italien. Långt senare erövrades de i sin tur av frankerna, men då tycks de redan ha förlorat alla band med sitt ursprung. Burgunderna som påstås ha härstammat från Bornholm kuvades av frankerna på 500-talet, liksom alemannerna och tyringarna. De sistnämndas hästar jämförs av obegripliga skäl med svearnas hästar. Dessa folks kungliga skatter fördes sannolikt till frankernas land och ska inte underskattas vad gäller storlek och omfattning.

Goterna själva delade sig i två grupper. Visigoterna byggde upp ett rike i Frankrike och Spanien, men de visade tydligt att de inte ville beblanda sig i andra länders angelägenheter. Därför var det inte heller någon som hjälpte dem när araberna erövrade landet i början av 700-talet och lade beslag på ofantliga mängder med guld. Ostrogoterna, som före langobarderna erövrade Italien, var lyckosamma i början

men när östromerska riket bestämde sig för att återta Italien var det bara en tidsfråga innan landet skulle falla. Somliga forskare har tänkt sig att några av ostrogoterna, till skillnad från de andra folken, återvände till Norden när lyckan inte längre stod på deras sida i mitten av 500-talet. Men enligt krönikorna är det tveksamt. Av deras härstyrka på två hundra tusen man, var det inte många som återstod efter knappt tjugo års intensiva strider. Två gånger gav goterna upp. Första gången öppnades staden Ravennas portar och den romerske befälhavaren Belisarius kunde lägga beslag på den enorma ostrogotiska kungaskatten och föra den till kejsare Justinianus i Konstantinopel. Den var så enastående att kejsaren lät visa upp den för senatorerna som förundrade sig över dess prakt och storlek. Trots denna ödesdigra förlust återhämta sig goterna och upptog kampen på nytt, men när alla krafterna var uttömda några år senare återstod det bara att ge upp. I det allra sista fredsavtalet mellan ostrogoterna och kejsaren i Konstantinopel sägs det att goterna inte längre hade rätt att uppehålla sig i Italien. Vidare fick de bara behålla så mycket av sina skatter att de hade till sin egen försörjning på sin väg ut ur landet. Den stora skatten som de hade samlat ihop och gömt i en viss befästning gick förlorad och hamnade till slut i kejsarens händer. Var dessa goter tog vägen är det ingen som vet, men några rikedomar hade de knappast kvar. De forna rikedomarna hade redan hittat nya ägare och några av dem satt uppe i Norden.

Rökstenen i Östergötland berättar om händelser flera sekler tidigare.

Kvarvarande minnen

Flera hundra år senare fanns minnet kvar i Norden av ostrogoternas vittberömda kung Teodoric den store som regerade nere i Italien. På Rökstenen i Östergötland ristade man in en runtext som berättar att han hade levt nio generationer tidigare, vilket stämmer med tanke på att runstenen daterats till tiden omkring år 800. Om Ållebergskragen fortfarande användes när runstenen i Rök ristades eller om den redan hade gömts under stenblocken på Ålleberg, kan vi bara gissa oss till. Likaså är vi tills vidare hänvisade till vår egen fantasi rörande alla andra frågor och okända faktorer som kretsar omkring detta guldsmycke som är ett av de finaste i hela Norden.

* * * * *